

מחיקת שם ה' בגרמא

א. המקור לאיסור מחיקת שם ה'	ז. ראייה מספקו של דוד המלך
ב. הסוגיה במסכת שבת	ח. האם האיסור מדרבנן או מדאורייתא
ג. שיטת רש"י	ט. פשט בגמרא
ד. שיטת הראשונים שהקשו על רש"י	י. עשה דוחה לא תעשה במחיקת השם
ה. שיטת החזון איש	יא. סיכום
ו. שיטת בן הנודע ביהודה	

במאמר זה נעסוק באיסור מחיקת שם משמותיו של הקב"ה, ונתמקד בעיקר במחיקת 'שם' בגרמא. תחילה נביא את מקור האיסור למחוק את שם ה' ונעמוד בקצרה על גבולותיו. לאחר מכן נעבור לסוגיה במסכת שבת (קכ, א) העוסקת במחיקת שם ה' בגרמא ונראה את הקשיים שבה ואת שיטות הראשונים והאחרונים בהבנתה ונדון בדבריהם. ננסה לעמוד על מקור האיסור ותוקפו (לסוברים שאכן יש איסור) ועל ההבדל בין גרמא במחיקת ה' לבין גרמא בשבת ובנזיקין.

א. המקור לאיסור מחיקת שם ה'

כפתח לדיון, נעייין במקור ובהיקף איסור מחיקת שם ה', בגמרא וברמב"ם. בגמרא (מכות כא, ב) מובא (במסגרת הדיון על חילוק מלאכות ביום טוב) שיש שני איסורים הנלמדים מהפסוקים "וְאֵשְׁרֵיהֶם תִּשְׂרְפוּן בְּאֵשׁ... וְאֶבְרָתָם אֶת שְׂמֵם... לֹא תַעֲשׂוּן כֵּן לְה' אֱלֹהֵיכֶם" (דברים יב, ג-ד): איסור מחיקת שם ה' ואיסור שריפת עצי הקדש.

וכך כתב הרמב"ם בספר המצוות (לא תעשה סה):

והמצוה הס"ה היא שהזהירנו מנתוץ ומאבד בתי עבודת האל יתעלה ומאבד ספרי הנבואה ומלמחוק השמות הנכבדים והדומה לזה.

... וכל מי שעבר על דבר זה כגון שיהרוס שום דבר מן ההיכל והמזבח והדומה להם או שימחה שם משמות י"י לוקה. ובסוף מכות (כב, א) התבאר בלשון הגמרא שמי ששרף עצי הקדש לוקה, אמרו ואזהרתיה מהכא מן ואשריהם תשרפון באש לא תעשון כן לי"י אלקיכם. וכן התבאר שם שהמוחק את השם לוקה, אמרו ואזהרתיה מהכא ואבדתם את שמם לא תעשון כן לי"י. וכבר התבאר משפטי מצוה זו בפרק רביעי משבועות (לה, א).

כשהרמב"ם בא לתאר את הלאו הוא מביא שלוש דוגמאות: בתי עבודת האל,¹ ספרי הנבואה ושמות ה', ועל כולם הוא מסיים "והדומה לזה". אולם, בגמרא הוזכרו רק הקדש ושמות ה', ואם כך יש לתמוה מהיכן הרמב"ם הרחיב את האיסור גם לבתי כנסת. עוד יש להקשות, שהרי מכך שהזכיר איסור מחיקת שם ה', עלינו להסיק שמה שכתב 'ספרי הנביאים' כוונתו אפילו לחלקים ללא שם ה', שכן אחרת הרי זה כבר נכלל באיסור מחיקת שם ה', ושוב קשה מהיכן הרמב"ם הרחיב את האיסור גם לספרי הנביאים? מלבד זאת, צריך ביאור למה התכוון הרמב"ם במילים "והדומה להם".

יש לשים לב, שיש שינוי מסוים בין הפסקה השנייה לפסקה הראשונה. בפסקה השנייה מסביר הרמב"ם שכל מי שעובר על הלאו הנ"ל לוקה, ובמסגרת זאת מביא שנית דוגמאות לאיסור. אולם, הפעם הרמב"ם משנה מהדוגמאות שכתב בפסקה הראשונה ומזכיר רק חלקים מביהמ"ק,² שמות ה' והקדש,³ בלא להתייחס לבתי כנסיות ולספרי הנבואה. באמת, הדוגמאות שהובאו בפסקה השנייה יותר מתאימות לנאמר בגמרא, שם הובאו בפירוש רק הקדש ומחיקת שם ה'. נראה שכאן המקור לדוגמאות הספציפיות שנקט הרמב"ם הוא פשט הכתוב, לפיו יש לאבד את המזבחות, מצבות, אשורות ופסלי ע"ז, ואם כך המקבילה לכך בביהמ"ק (ולא בתי כנסת⁴) היא האיסור לנתץ את חלקי ביהמ"ק. מכל מקום, דברי הרמב"ם צריכים עיון.

בהשקפה ראשונה היה נראה שיש לחלק בין האיסור מהתורה לבין מה שלוקים עליו מהתורה. פשוט שמגמת התורה היא להאדיר שם שמיים ולנטוע בלב האנשים כבוד לחפצים שמייצגים את ה' ואת דברו, ולפיכך נכללים בזה גם בתי כנסת, ספרי הנביאים והדומה לזה.⁵ לעומת זאת, לגבי מלקות - ניתן להלקות רק על הדברים שפורשו

1 נראה פשוט שהביטוי 'בתי עבודת האל' מכוון גם לבתי כנסת ולא רק לבית המקדש, שכן אחרת היה צריך להכתב "בית המקדש" או "בית עבודת האל". ומכך שכתב 'בתי' נראה פשוט שעוסק גם בבתי כנסת. באמת, כך מבואר להדיא מדבריו במניין המצוות הקצרו: "סה. שלא לאבד בית המקדש או בתי כנסיות ובתי מדרשות וכן אין מוחקין השמות המקודשין ואין מאבדין את כתבי הקדש שנ' אבד תאבדון וכו' ואשיריהם תשרפון לא תעשון כן לי"י אלהיכם".

2 היכל, מזבח (והדומה להם).

3 מסברה היה נראה שהכוונה לכל הקדש ולא דווקא לעצי הקדש, וצ"ע.

4 שבפשטות קדושתו מדרבנן, כקדושה שתקנו חכמים (ר"ן מגילה ת, א; אשכול רצב"א, הלכ' בית הכנסת) או שקדושתו בכלל מדין תשמישי מצווה רק בזמן שמשתמשים בו (רמב"ן, רשב"א, ריטב"א מגילה כה, ב). היראים (סי' קד; תט) לכאורה יחיד בדעתו שיש קדושה מדאורייתא לבתי כנסיות.

5 אפילו אם נאמר שקדושת בית הכנסת מדרבנן אין מניעה לנקוט שאיסור נתיצתו מהתורה, שכן בעיני האנשים זה נתפס בית שמייוחד לה'.

בכתוב, ומה שפורש זה 'בית המקדש' (ההופכי של מזבחות ומצבות) 'הקדש' (ההופכי
לאשרות⁶) ושם ה' (הופכי לשם ע"ז).⁷

נראה שאפשר למצוא מקור לדברי הרמב"ם מפשט הפסוקים. הכתוב מתחיל עם הציווי
"אֲבַד תֵּאבְדוּן אֶת כָּל הַמְּקוֹמוֹת אֲשֶׁר עָבְדוּ שֵׁם הַגּוֹיִם אֲשֶׁר אַתֶּם יֹרְשִׁים אֹתָם אֶת
אֱלֹהֵיהֶם עַל הַהָרִים הַרְמִים וְעַל הַגְּבְעוֹת וְתַחַת כָּל עֵץ רַעְנָן". נראה שבפשטות הדברים
יש כאן כותרת, שבה מופיע ציווי כללי - לאבד את כל המקומות, כאשר בפסוק הבא
מובא פירוט איך "מאבדים" מקום: "וְנִתְצַתֶּם אֶת מִזְבְּחֹתֶם וְשַׁבְּרֹתֶם אֶת מִצְבְּוֹתֵיכֶם
וְאֲשֵׁרֵיהֶם תִּשְׁרֹפּוּן בְּאֵשׁ וּפְסִילֵי אֱלֹהֵיהֶם תִּגְדַּעוּן וְאִבַּדְתֶּם אֶת שְׁמֵם מִן הַמְּקוֹם הַהוּא".
לפי הקריאה הזאת, "וְאִבַּדְתֶּם אֶת שְׁמֵם" הוא תוצאה - אם תאבדו את כל המקומות
בצורה המתוארת הרי שתאבדו את שמם.⁸ לפי זה, נראה שהחובה היא לאבד כל דבר
ובכל מיני דרכים, וממילא מה שנאמר "לֹא תַעֲשׂוּן כֵּן לַה' אֱלֹהֵיכֶם" מוסב על כל דרך
איבוד ועל כל מה ששם שמיים נקרא עליו. מכאן מקור לדברי הרמב"ם שיש איסור
לאבד גם בתי כניסיות וספרי הנביאים.¹⁰

6 הדבר יובן ע"פ האמור במשנה בע"ז (מח, א): "איזו אשרה? כל שיש תחתיה עבודת כוכבים [וכ"ש
שעבדו אותה]. ר"ש אומר: כל שעובדין אותה". הלכה נפסקה כחכמים. לפי חכמים יוצא שעץ
ש'הקדישו' אותו בשביל שישמש ע"ז - הוא האשירה האמורה בתורה, וזה מקביל ל'הקדש' שזה
חפצים שיועדו לשמש את הקודש. אמנם אשרה שלא עבדו אותה אלא רק שימשה לע"ז, אם
לקחו משם את הע"ז היא מותרת בהנאה (הל' ע"ז ה, ד), מ"מ נראה שעדיין יש כאן הקבלה
להקדש, כי כל עוד היא 'מוקדשת' לע"ז - אסורה בהנאה ככל אשרה, בדומה הקדש - ברגע
שיפדו אותו - יהיה מותר בהנאה.

7 בגרמא בע"ז (מו, א) מובאת דרשתו של ר"ע: "אמר לו ר"ע, והלא כבר נאמר: 'אבד תאבדון'. אם
כן, מה תלמוד לומר 'ואבדתם את שמם מן המקום ההוא'? לכנות לה שם". כלומר, יש 'לצחוק'
על ע"ז ע"י שינוי שמה. אם כך, המקבילה לכך בקודש צריכה להיות איסור מחיקת שם ה'.

8 וראה רמב"ם הלכות יסודי התורה (ו, א-1) שם כתב שהמאבד שם, סותר אבן מהמזבח או ההיכל
והשורף עצי הקדש לוקה, והצמיד לכל אחד את הפסוק המפורש שלו, אך לא הזכיר הרמב"ם את
שאר הדוגמאות שבספר המצוות. המשיך הרמב"ם והביא דוגמאות לדברים שאסור למחוק,
בפשטות מדאורייתא, אך לא כתב שלוקה עליהם אלא שמקבל מכת מרדות. מכאן נראה כחילוקנו
הנ"ל בין איסורים המפורשים בכתוב לשאינם.

9 ראה פסוקים מקבילים לפסוקים הנ"ל בדברים (ז, א-ה); שמות (לב, יג); שופטים (ו, כה-כח);
דברי הימים ב' (לא, א); דברי הימים ב' (לד, ז).

10 יש להעיר שבפסוקים הנ"ל מופיע 'וּפְסִילֵי אֱלֹהֵיהֶם תִּגְדַּעוּן' וכנגד זה לא מצאנו משהו שאם
יעשה אותו האדם יעבור על "לא תעשון כן לַה' אֱלֹהֵיכֶם". נראה שהעומק בדבר זה הוא, שאין
שום דבר בקודש שמקביל ל'פסלים' שאפשר 'לאבד' אותם, שהרי מה שלכאורה מקביל בקודש
לפסלים זה ה' עצמו, ואת ה' ברור שאי אפשר לאבד.

נראה שהסיבה שלוקים רק על מה שמפורש בפסוקים ולא על שאר הדברים שיוצאים מכללא היא משום שהם חשובים ל'לאו שבכללות' שלא לוקים עליו.¹¹ דהיינו, לגבי כלל דרכי פעולות האיבוד וכן כלל האובייקטים המייצגים את כבוד ה' נאמר "אֲבַד תֵּאבְדוּן אֶת כָּל הַמְקוֹמוֹת אֲשֶׁר עָבְדוּ שָׁם הַגּוֹיִם אֲשֶׁר אַתֶּם יְרֻשִׁים אֹתָם אֶת אֱלֹהֵיהֶם עַל הַהָרִים הַרְמִים וְעַל הַגְּבְעוֹת וְתַחַת כָּל עֵץ רַעְנָן... לֹא תַעֲשׂוּן כֵּן לַה' אֱלֹהֵיכֶם". אם כן, מהמילה 'לאבד' לומדים שיש איסור בכל סוגי פעולות האיבוד ומהמילים "כל המקומות"¹² או מהמילים "את אלוהיהם"¹³ לומדים שיש איסור בכל סוגי האובייקטים. נראה שמשום שזה כולל את כל הפעולות ואת כל האובייקטים, הרי שיש כאן לאו שבכללות גם ביחס לסיום ביחס לבתי ה' - "לֹא תַעֲשׂוּן כֵּן לַה' אֱלֹהֵיכֶם". על אף זאת, בגלל שהתפרשו כמה פעולות לכמה אובייקטים, הרי שעליהם כן לוקים.

אם כן, נראה מדברי הרמב"ם שספרי הנביאים ובתי כנסת (וכל הדומה להם) אסור לאבדם מהתורה, אך לא לוקים עליהם.

ב. הסוגיה במסכת שבת

במשנה במסכת שבת (קכ, א) נאמר:

ועושיין מחיצה בכל הכלים, בין מלאין בין ריקנים, בשביל שלא תעבור הדליקה. רבי יוסי אוסר בכלי חרס חדשים מלאין מים, לפי שאין יכולין לקבל את האור, והן מתבקעין ומכבין את הדליקה...

ובגמרא (שם, ב):

ורמי דרבנן אדרבנן, ורמי דרבי יוסי אדרבי יוסי. דתניא: הרי שהיה שם כתוב לו על בשרו - הרי זה לא ירחוץ ולא יסוך ולא יעמוד במקום הטינופת. נזדמנה לו טבילה של מצוה - כורך עליה גמי ויורד וטובל. רבי יוסי אומר: לעולם יורד וטובל כדרכו, ובלבד שלא ישפשף!

11 פירוש המשנה לרמב"ם מסכת מכות (ג, א): "בכל האסורין הללו אין לוקין על אחד מהן דהאוי לאו שבכללות, כלומר שהוא כלל אסורין הרבה ואין אחד מהן בפירוש כדי שנאמר לוקין על זה שנתפרש מלקות אחת".

12 כך עולה מדברי הרמב"ם (מצות עשה קפה): "והמצוה הקפ"ה היא שצונו לאבד ע"ז ובתיה כולם בכל מיני האבוד וההשחתה בשבירה ושריפה והריסה וחתוך, כל מין במה שיאות לו, ר"ל במה שיהיה יותר מפליג ויותר ממחר בהשחתתו. והכונה שלא נניח להם רושם. והוא אמרו יתעלה (ראה יב ב) אבד תאבדון את כל המקומות אשר עבדו שם וכו'".

13 ראה רש"י וגור אריה במקום, בניגוד לראב"ע שם.

מבואר בברייתא המובאת בגמרא שאסור לאדם שכתוב על בשרו 'שם' שיכול להימחק במים לטבול. אולם, אם הזדמנה לו טבילת מצווה, נחלקו התנאים: לדעת תנא קמא, הוא כורך גומייה על אותו ה'שם' וטובל, בעוד לדעת רבי יוסי הוא רשאי לטבול כדרכו (ובלבד שלא ישפשף את השם בידיים).

בשלב הראשון של הסוגיה הגמרא מבינה שהצורך בגמי הוא שלא יימחק השם.¹⁴ מתוך הבנה זו, היא מקשה שלגבי איסור גרימת מחיקת השם רואים שרבי יוסי מקל ורבנן מחמירים, ואילו לגבי גרם כיבוי בשבת רבי יוסי מחמיר ורבנן מקלים. הגמרא מתרצת שלעניין מחיקת שם ה' דורשים "לא תַעֲשֶׂוּן פֶּן לֵה' אֱלֹקֵיכֶם" - עשייה אסורה אך גרמא מותר.

למסקנת הסוגיה, רבא בר רב שילא מסביר שהברייתא עוסקת באיסור לעמוד ערום בפני השם, ולא באיסור מחיקת השם. לפי הסבר זה, מה שנאמר שאסור לרחוץ ולסוך אין הכוונה שהאיסור הוא בעצם הרחיצה והסיכה, אלא בכך שבפעולה זו האדם עומד לפני ה' ערום. לפי פירוש זה, גם חכמים מודים שאין איסור למחוק את השם בגרמא, והמחלוקת היא רק האם צריך להשתדל למצוא גמי כשאין לו, כאשר בסיס המחלוקת היא השאלה האם 'טבילה בזמנה מצווה'. אם כן מבואר שלכולי עלמא אין איסור מחיקת השם בגרמא, וכמו שאין איסור מהתורה בגרמא בשבת.

אולם, כאשר נדקדק בדברי הברייתא, נראה שפשטות נושאה הוא דווקא איסור מחיקת ה', וגרמא במקרה זה אסורה:

א. ר' יוסי סייג את דבריו ואמר "ובלבד שלא ישפשף", מכאן שהדין הוא לגבי מחיקת השם.¹⁵

ב. כל מה שהתירו לאדם שיש על גופו שם זה 'לטבול טבילה של מצוה'. לעומת זאת,

14 הבנה זו צריכה עיון, שהרי מכך שבסתם רחיצה אמרו בפשיטות שאסור לו לטבול ולא אמרו שיכרוך גמי ואז ירחץ, משמע בבירור שהגמי לא מונע מחיקה בגרמא, שא"כ היו צריכים לומר זאת גם ברישא. משמע שכל עניין הגמי הוא רק בשביל לחצוץ בין השם לבין ערוותו, ומ"מ השם נמחק בגרמא. עוד קשה לצד השני, שהרי ר' יוסי לא חולק על רבנן ברישא, ומשמע מכך שהוא אוסר מחיקת השם בגרמא, ואיך יש הו"א שהוא מתיר למחוק בגרמא? וראה לקמן.

15 גם אם נאמר שלכו"ע יש איסור מחיקת השם בגרמא מדרבנן (ונאמר שזה נושא הרישא), עדיין קשה, אם לפי מסקנת הגמרא האיסור בסיפא הוא לא לעמוד לפני השם ערום, למה ר' יוסי מוסיף שיש איסור בשפשוף.

לעצם הקושיה, נראה שאפשר לתרץ שמשום שרבי יוסי נותן עצה שיששים את ידיו על מקום השם (כדי שלא יעמוד בפני השם ערום) שאז יש חשש שישפשף - אומר שיש להיזהר בדבר זה שלא ימחק את השם בידיים. יישוב זה אמר לי ידידי ר' אלדר מיוחס.

‘לרחוץ ולסוך’ לא התיירו לו, אף על פי שזה גרמא בלבד.¹⁶

ג. בדברי ר' יוסי, מבואר ש"לעולם" יורד וטובל, משמע שזה בכל מקרה. אולם לפי מסקנת הגמרא גם רבי יוסי מודה שאם יש גמי חייב לשים גמי, ומחלוקתם היא האם צריך "לאהדורי אגמי". כלומר, האם כאשר אין לו גמי - צריך לחכות שיהיה לו או לא.

עוד יש להעיר מדברי הברייתא במסכת סופרים (ה, יד):

הכותב את השם על בשרו, לא ירחוץ ולא יסוך, ר' יוסי מתיר. ובלבד שלא ישפשף. על קרן הפרה, ועל כרעי המטה, גוררן וגונזן; על האבן, שומטה וגונזה.

כאן נראה ברור שנושא הברייתא הוא 'מחיקת השם' גם ממה שהמשך מדבר על שם שכתוב על דברים דומים, וכן ממהלך הפרק שם. כאן לא מוזכר כלל העניין של 'טבילת מצוה' ורואים שרבי יוסי מתיר בהכל.

אם כן, פשוט דברי הברייתא היא שחכמים אוסרים מחיקה בגרמא, ולכן מתירים רק במקום מצווה (או אולי לצורך כל שהוא, כדוגמת רחיצה), בניגוד לעולה מהגמרא לפיו לחכמים אין איסור כלל בגרמא. כמה מן המפרשים חזרו בדבריהם לעולה מפשט הברייתא, לפיו באמת יש איסור במחיקת שם ה' בגרמא. נראה את דבריהם.

ג. שיטת רש"י

במשנה מובאים, כפי שציינו, שני דינים:

1. לא ירחץ ולא יסוך

2. בטבילה של מצווה ישים גמי לא מהודק¹⁷ ויטבול

הגמרא בשני מקומות נוספים (יומא ה, א; פת, א) הביאה את הברייתא הנ"ל כדי להוכיח שרבי יוסי סובר שטבילה בזמנה היא מצווה, בלא דיון מפורט כמו שמופיע אצלנו. במקומות אלו, פירש רש"י:

16 יש לחדד, שהנה לכאורה ניתן להקשות על הוכחה זו - הרי גם אם יש איסור מחיקת השם בגרמא, למה הברייתא לא הציעה שיכרוך גמי מהודק? אלא שכל הקושיה זה לא 'למה הברייתא לא הציעה פתרונות' אלא 'למה לא הציעה את הפתרון שהציעה בסיפא'. בסיפא הציעה הגמרא (למסקנה) לכרוך גמי שאינו מהודק, ודבר זה פותר רק את איסור העמידה לפני השם ערום ולא פותר את איסור מחיקת השם בגרמא. לכן רק אם נאמר שיש איסור מחיקת השם בגרמא בדבר הרשות יובן למה הברייתא לא נתנה את האופציה של כריכת גמי שאינו מהודק.

17 כמסקנת הגמ' שמדובר בגמי שאינו מהודק (שלא חוסם מים) אך מועיל לעניין שלא יהיה עומד ערום לפני השם.

לא ירחץ - שלא ימחקנו... (יומא ח, א)

לא ירחוץ - שלא ימחוק את השם (יומא פח, א)

משמע מרש"י, שאף על פי שאמרנו ש'גרמא שרי' מכל מקום הסיבה שאסור לרחוץ זה משום מחיקת השם. לכאורה נראה בשיטת רש"י שאמנם כפי שעולה מהגרמא אצלנו אין איסור מהתורה במחיקת השם במצב זה בגלל שיש כאן גרמא, אך בכל זאת יש איסור מדרבנן בכך.

אמנם נראה שאין להוכיח מרש"י דבר זה, שכן המשך פירושו סותר את הגמרא בשבת:

כורך עליו גמי - להגין עליו [מפני] חוזק שטף המים (יומא ח, א)

כורך עליו גמי - להגין עליו משטף המים (יומא פח, א)

הדברים מתמיהים, שאף על פי שבהו"א בגמרא בשבת היה מדובר בגמי מהודק שמגן מהמים, הרי על כרחך מסקנת הסוגיה בשבת היא שמדובר בגמי שאינו מהודק - שאינו מהווה חציצה וממילא גם לא מגן מהמים. אם כן על כרחך שרש"י פירש כהו"א בלבד של הסוגיה בשבת.

ראשונים¹⁸ רבים כבר התקשו בדברי רש"י. אולם, כל הראשונים הקשו על רש"י מתחילת דבריו (שאיסור האדם לרדת ולרחוץ זה משום מחיקת השם) אך אף אחד לא הקשה על מה שכתב בהמשך דבריו שתפקיד הגמי בטבילת מצווה זה כדי לא למחוק את השם. דבר זה צריך בירור.

בנו של הנודע ביהודה, הרב שמואל לנדא (בתשובה המופיעה בשו"ת נודע ביהודה תנינא או"ח סי' יז)¹⁹ כתב ליישב שיטת רש"י. לדבריו, כאשר יש גרמא אמנם אין את האיסור המקורי של "לא תעשון", אבל קיים איסור אחר (בפשטות מדאורייתא) לבזות את השם. בכך הוא הסביר את דברי רש"י - האיסור ברחיצה כאשר השם על בשרו אינו בגלל "לא תעשון" אלא בגלל האיסור לבזות את השם.²⁰

לביסוס שיטתו, הרב שמואל לנדא מביא לדבריו שתי ראיות:

- 18 ראה ריטב"א, תוס' הרא"ש, תוספות ישנים ומאירי ביומא ח, א, ותוס' הרא"ש ביומא פח, א.
- 19 הנידון שם הוא האם מותר להרוס חדר שיוחד לתפילה וחרטו על קירותיו שמות הקודש, כאשר מזה זמן רב לא מתפללים בו.
- 20 אולם, העיר בן הנוב"י שלכאורה אין הדברים מתיישבים בלשונו של רש"י שהביא כראייה לכך שאסור לו לרחוץ את הפסוק "לא תעשון כן". הרי לגבי איסור זה הגמרא אמרה להדיא שמתבטל בגרמא! בתירוץ קושיה זו הוא מבאר שכוונת רש"י לומר, שלולי האיסור בידיים - לא היינו יודעים שאיבוד שם הינו ביזיון. אך אחר שאנו יודעים שיש איסור כזה בידיים, ממילא בגרמא יש איסור משום ביזיון השם.

א. מהגמרא עולה שברחיצה וסיכה שהם דברי הרשות רבי יוסי מודה לרבנן שאסור, וכל מחלוקתם היא רק בטבילת מצווה. אם כן רואים להדיא שאסור למחוק את השם בגרמא. אלא, שהוא מציע לדחות שהבעיה אינה מחיקת השם בגרמא אלא עמידה בפני השם ערום, ולכן רבי יוסי מודה שם לרבנן.²¹

ב. אם כל האיסור ברישא של הברייתא הוא של עמידה ערום בפני השם, למה הברייתא נוקטת רחיצה וסיכה? היא הייתה יכולה לומר בפשטות 'לא יעמוד ערום בפני השם'!²² אולם, צודק הרב לנדא שאכן סרה קושיית הראשונים על רש"י, שהרי כפי שאמרנו לעיל - הראשונים הקשו על רש"י רק מתחילת דבריו שפירש את הרישא 'לא ירחץ'. אך שיטת רש"י עצמה עדיין תמוהה, שהרי רש"י ממשיך שסיבת הגמי היא כדי להגן מהמים. זה בוודאי לא לפי מסקנת הסוגיה בשבת. אם כן על כרחך שרש"י פירש כהוה אמינא בשבת. אם כן שוב אין להוכיח מדברי רש"י שמחיקת השם בגרמא אסורה למסקנה.

דרך אחרת בישוב דברי רש"י מצאנו בדברי החזו"א. החזו"א (י"ד, ה, יז) מניח שני יסודות:

- א. הגדרת גרמא אינה מעשה בידיים או לא, אלא האם השם נמחק מיד או לא.²³
- ב. כל מה שאמרנו שגרמא מותר, זה דווקא במקום מצווה, אך שלא במקום מצווה - אסור מדאורייתא לכולי עלמא.²⁴

לכאורה יסודו השני קשה, שהרי התוספות ישנים הקשו בהדיא על דברי רש"י ביומא (ה, א), ואם כן משמע שסובר שגרמא מותר לגמרי! יישב החזו"א שתוכן קושיית התוספות ישנים על רש"י אינה להקשות ממה שפירש רש"י שאיסור רחיצת הרשות הוא משום מחיקת השם. כוונתו להקשות ממה שכתב רש"י לאחר מכן - שמה ששם גמי בטבילת מצווה זה משום להגן משטף המים. על זה הקשה התוספות ישנים שמוכח ממסכת שבת שהכוונה לגמי רפוי שכל עניינו הוא שלא יהיה עומד בפני השם ערום.

אולם, יש לתמוה על יישוב זה של החזו"א. מלשון הריטב"א, התוספות ישנים ותוספות הרא"ש משמע בבירור שחולקים על מה שרש"י פירש את הסיבה לאיסור רחיצה בדבר

21 יש להעיר שכן הנוב"י לא הקשה מה שהקשנו לעיל, שאם מותר למחוק בגרמא וכל הבעיה זה לעמוד בפני השם ערום, למה הברייתא לא אמרה את האופציה לכרוך גמי ולטבול כפי שאמרה לגבי טבילת מצווה. קושייה זו לא ניתנת לדחות כפי שדחה את הוכחתו שלו.

22 ויש להוסיף על דבריו ולהקשות - ובדיוק כמו שכתבה לגבי מקום הטינופת.

23 לשונו בעניין זה מובאת לקמן בפרק "עשה דוחה לא תעשה במחיקת השם".

24 כמו כן, פרש שהאיסור ברחיצה וסיכה הינו משום מחיקת השם: "לא ירחץ ולא יסוך, דודאי התם איסורו משום מחיקת השם ומיירי ברחיצה במקום שהשם כתוב אבל כל הגוף מותר שאין הכרח לעמוד ערום בשעת רחיצה דאפשר לרחוץ גופו אבר אבר".

הרשות ולא על מה שפירש לגבי הסיבה לשים גמי. כפי שכתבו התוספות ישנים בהדיא: "לא ירחץ. בפרק כל כתבי (דף קב, ב) מסקינן טעמא משום שאסור לעמוד בפני השם ערום אבל משום לא תעשון לא אסרינן גרמא ולא כפירוש הקונטרס". שפתיהם ברור מיללו שאיסור רחיצה בדבר הרשות הוא משום עמידה בפני השם ערום, ואין בזה איסור של מחיקת השם.²⁵

לאור האמור, שיטת רש"י עדיין קשה,²⁶ ואם כן לא ניתן להביא ממנה הוכחה שגרמא אסור בדבר הרשות.

ד. שיטת הראשונים שהקשו על רש"י

מדברי הראשונים שחולקים על רש"י עולה שאין כלל איסור במחיקת השם בגרמא.²⁷ אם כן, צריך עיון בשיטתם פשט הברייתא בשבת (קכ, ב), שהוכחנו לעיל שעוסקת

25 לכאורה היה ניתן להביא הוכחה לדברי החזו"א מלשונם "מסקינן" שמשמע שדיברו על משהו שהיה לגביו הו"א ומסקנה, והרי הו"א והמסקנה של הגמ' בשבת הייתה לגבי הסיפא של יורד וטובל ואילו לגבי רוחץ לא הייתה הו"א ומסקנה. אך יש לדחות, שהרי ממילא לפי מה שהגמ' פרשה במסקנה לגבי יורד וטובל שאין איסור מחיקת השם כך ממילא נלמד שגם ברישא האיסור אינו משום מחיקת השם. וראה לקמן מה שהבאנו מתוס' הרא"ש.

26 לא מן הנמנע שרש"י פירש את הסוגיה כאן כפשוטה נגד מסקנת הבבלי במקום אחר, אלא שגם לאפשרות זו לא יהיה ניתן להביא מפירושו ראייה למסקנה ההלכתית.

27 לכאורה ניתן לומר שהראשונים סוברים שיש איסור מחיקת השם בגרמא בדבר הרשות, אלא שהוא מדרבנן. לפי פירוש זה, קושייתם היא שהיה על רש"י להביא את האיסור החמור יותר - האיסור דאורייתא של "אסור לעמוד בפני השם ערום". ואכן, בניגוד ללשונו הקצרה של רש"י ביומא (פח, א) שם כתב רק "לא ירחוץ - שלא ימחוק את השם", ביומא (ח, א) כתב "לא ירחץ - שלא ימחקנו, ואזהרה למחוק את השם ואבדתם את שמם (דברים יב) וסמך ליה לא תעשון כן" שמשמע שלשיטתו האיסור מדאורייתא, ועל כך הקשו הראשונים שאין איסור דאורייתא שהרי זה גרמא, ולכן היה עליו להביא את האיסור מדאורייתא של "עומד בפני השם ערום". וכך ניתן להסביר את דברי התוספות ישנים (שם ח, א): "משום לא תעשון - לא אסרינן גרמא ולא כפירוש הקונטרס" (וכעין זה בתוס' הרא"ש שם) - שהקושיה היא ממה שאמר רש"י שמשום "לא תעשון" אסרינן גרמא, אך ייתכן שאסור מדרבנן. אמנם מלשון תוספות הרא"ש נראה אחרת: "לא ירחוץ - שלא ימחוק את השם", ולא דק... למחיקה לא חיישינן דגרמא היא". משמע מלשונו "לא חיישינן" שיותר לגמרי, וכן ניתן ללמוד מלשון הריטב"א.

ההוכחה אינה רק מהלשון, אלא גם ממה שרש"י בדף פח לא הזכיר שהמחיקה ברחיצה היא איסור דאורייתא אלא רק כתב שאסור משום מחיקה ואף על פי כן, תוספות הרא"ש הקשה עליו. ועתה שבאנו עד הלום, יילמד הסתום בלשון תוספות הרא"ש והתוספות ישנים בדף ח' מלשון תוספות הרא"ש המפורש בדף פח.

באיסור מחיקת שם ה' גם בגרמא (שכן הברייתא אסרה לרחוץ בדבר הרשות בגלל גרמא, ולא הציעה לכרוך גמי לא מהודק).

היה לכאורה ניתן ליישב, שבניגוד ל'טבילה' שם מחיקת השם נעשית רק בגרמא, ב'רחיצה' ו'סיכה' הדבר נעשה בידיים.²⁸ ניתן לומר שהבינו שרוחץ וסך כולל את אותו המקום על ידי שפשוף, וממילא לא שייך שישים בזה גמי. אלא שפירוש זה קצת קשה, שהרי הראשונים הקשו על פירוש רש"י לגבי "לא ירחץ" ואמרו שזה גרמא.

אולי היה ניתן ליישב, שבניגוד לטבילה שם עניינו של האדם זה 'לטבול גופו' אזי שייך להציע שישים גמי. לעומת זאת, 'רחיצה' ו'סיכה' הכוונה שרוצה לרחוץ ולסוך את אותו המקום (ומכל מקום זה גרמא), ופשוט שלא שייך בזה גמי שהרי מעוניין באותו המקום עצמו! וממילא מיושב למה הברייתא לא הציעה לרוחץ בדבר הרשות שישים גמי (לשיטה שגרמא מותר).

לפי זה נצטרך לומר שרצונו של האדם ל'רחוץ כל גופו כשהוא ערום', והיינו שאין רצונו לרחוץ מקום זה בלבד אלא לרחוץ כל גופו - שכולל המקום הנ"ל, וצריך עיון.

לסיכום: ראינו שמדברי התוספות ישנים ותוספות הרא"ש משמע שאין בגרמא איסור כלל,²⁹ ואילו מהחזו"א ובנו של הנודע ביהודה משמע שיש.³⁰ כך גם נראה לענ"ד מפשטות הברייתא שאומרת שאסור לרחוץ באופן גורף.

ה. שיטת החזון איש

ראינו לעיל את דברי החזו"א. היסוד השני אותו הניח החזו"א הוא שכל מה שאמרנו שגרמא מותר, זה דווקא במקום מצווה, אך שלא במקום מצווה - אסור מדאורייתא. החזו"א מביא לדבריו שלוש הוכחות. נעמיק בדבריו.

ההוכחה הראשונה שהביא החזו"א היא כפי שכבר אמרנו לעיל: הברייתא אמרה 'לא ירחוץ' ולא הביאה שום אופציה איך להתגבר על כך כגון ע"י שימת גמי לא מהודק, מבואר מכאן שגרמא אסור בדבר הרשות. עוד הוסיף וכתב, שהרי ניתן לרחוץ איבר איבר, ואם כן בוודאי שהבעיה כאן אינה עמידה ערום בפני השם אלא מחיקה בגרמא. חשוב לשים לב שלא מוכח מכאן שיש איסור תורה במחיקת השם אלא רק שיש איסור כלשהו.

ההוכחה השנייה שהביא החזו"א היא מהגרמא במסכת שבת (קטו, א):

28 ראה הגהות בעל חשק שלמה על הנוב"י הנ"ל.

29 וכך משמע מדברי המנחת חינוך (תלו, יג): "גרם מחיקה שרי... וד"ז הוא מוסכם ואין להאריך".

30 וכ"כ הרדב"ז בשו"ת (ח"ה ללשונות הרמב"ם סי' מז).

תנו רבנן: הברכות והקמיעין, אף על פי שיש בהן אותיות של שם, ומעניינות הרבה שבתורה - אין מצילין אותן מפני הדליקה, אלא נשרפים במקומן [הן ואזכרותיהן]³¹. מכאן אמרו: כותבי ברכות כשורפי תורה. מעשה באחד שהיה כותב [ברכות³²] בצידן, באו והודיעו את רבי ישמעאל, והלך רבי ישמעאל לבודקו. כשהיה עולה בסולם הרגיש בו, נטל טומוס [= קובץ כתבים] של ברכות ושקען בספל של מים. ובלשון הזה אמר לו רבי ישמעאל: גדול עונש האחרון מן הראשון.

הברייתא אומרת שברכות וכדומה - אין מצילים אותם בשבת מפני הדליקה, ואומרת שמכאן אמרו 'כותבי ברכות כשורפי תורה'. מכאן לכאורה מוכח שיש איסור מחיקת השם בגרמא אפילו במקום צורך, שהרי מצווה ודאי שאין בכתיבת קמיעות וכדומה.³³ למרות זאת אומרת הברייתא שאסור לכותבם, ומי שכותבם הרי הוא כשורף ספר תורה - על אף שהמחיקה נעשית בגרמא בלבד. מכאן מוכח לכאורה שיש איסור מחיקת שם ה' גם בגרמא.

החזו"א אמנם לא הוכיח שמחיקת השם בגרמא אסורה מהרישא, שהרי הוא הוכיח דבריו מהסיפור שמופיע לקמן בברייתא.³⁴ אך האחיעזר (ח"ב מח, ב) אכן למד מהרישא שעל אף שהלאו למחוק שם הוא רק בעשיה ולא בגרמא, בכל זאת אסרו חכמים לגרום איבוד כתבי הקדש אפילו אם ישרף מעצמו, ואסרו לכתוב שמה ישרף.

לענ"ד נראה לדחות הוכחה זו, שהרי מאז ומעולם כתבו וכותבים ספרי קודש, סידורים וכדומה. האם נאמר שיש בזה סרך איסור משום שיכולה לפרוץ שריפה והכל יימחק? דוחק לחלק ולומר שבסידורים יש צורך ובנוסח הברכות ובקמיעות אין צורך, שהרי אם כתבו - נראה שהיה צורך. אלא בוודאי שאין איסור כלל (גם לא מדרבנן) בעצם כתיבת דברי קודש ושמות הקודש. חכמים התבטאו נגד אנשים שכותבים דברים שלא לצורך משום שפעמים ודברים אלו יכולים להגיע לידי שריפה ולא יהיה מותר להצילים - "מכאן אמרו: כותבי ברכות כשורפי תורה". ברור שאין כאן איסור אלא יש כאן רק 'חוסר נחת' ממעשיהם. לכן גם דיברו בלשון גוזמא "כשורפי תורה" אף על פי שבוודאי אינם שורפי תורה.

31 הראשונים נחלקו האם לגרוס מילים אלו או לא.

32 ברי"ף, רא"ש, מאירי, ורי"ד - כותב ברכות. וכן מוכח מההמשך שזה מה ששם במים.

33 אף על פי שניתן ללמוד מנוסח הברכות כיצד מברכים וכדומה, מכל מקום אין מצוות עשה גמורה לכותבם.

34 כפי שעולה מדבריו "אמר שבת קטו, ב גדול עונש האחרון מן הראשון, אע"ג דאפשר להוציא מן המים ולא נמחק לפי שעה". ואם הוכחתו הייתה מהדין המפורש בברייתא - היה עליו לכתוב זאת.

אלא שיש לעיין, שלקמן בסיפור מובא שקיבל עונש על הדבר הראשון שעשה - והיינו כתיבת הברכות. אם אין כלל איסור איזה עונש שייך בזה? אלא על כרחך שיש בזה איסור, והוא לכתוב דברים שלא נצרכים משום שפוטנציאלית יכולים להיאבד. ואע"פ שהאיסור הוא על הכתיבה ולא על האיבוד, מכל מקום, הרי עצם האיסור נתקן על מה שייאבד בגרמא, ואם כן מוכח שאיסור לאבד בגרמא!

נראה שצריך לומר לסוברים שגרמא מותר, שהנה בוודאי שמסתבר שאם רואים ספר תורה נשרף - יש להצילו.³⁵ זאת אף על פי שפרצה שריפה טבעית ואין מישהו שמתחייב על שריפה זו. מדוע? משום שפשוט שלא רוצים ששם השם יתבזה. לכן חכמים גזרו על הכתיבה משום שלא רצו שגיע למצב של שריפה - אף על פי שאין מישהו שיתחייב על שריפה זו. ממילא מה שמקבל עונש זה רק על עצם הכתיבה שעבר על דברי חכמים.

קושי נוסף בהבנה זו הוא שלכאורה נוצר מצב פרדוקסלי - קיים איסור על כתיבת קמעות וברכות מחשש שיבואו לידי שריפה, אך בה בעת מותר לאבדם בגרמא.³⁶ נראה שצריך לומר שכנראה הייתה תופעה של כתיבה מרובה של דברים אלה - דבר שגרם ביזיון רב לדברים אלה,³⁷ לכן רצו למגר את התופעה ושמו איסור על עצם כתיבתם הכללית. המגמה לא הייתה 'חוסר רצון שיאבדו מהעולם' אלא 'מניעת ביזיון כללי'. לכן אין תמיהה שלא יהיה איסור באיבודם בגרמא באופן פרטני.³⁸ מה שאמרו עליהם 'הרי הם כשורפי תורה' שמשמע שכך הם משום שלא מצילים אותם מפני הדליקה, זהו רק מקרה קיצוני. עצם מה שלא רצו שיכתוב זה בגלל התופעה הכללית שאחת מביטויי הביזיון שלה היה שריפת הנ"ל (שכנראה גם נשמרו במקומות לא שמורים בניגוד לספרי קודש שהיו מונחים בספריות וכדומה). וצ"ע עוד.

החזו"א הביא ראייתו מהסיפור המובא בברייתא. הברייתא מספרת על רבי ישמעאל שעקב אחרי אחד שהיה כותב ברכות. כשאותו אחד קלט שרבי ישמעאל עוקב אחריו

35 משום 'ביזיון כתבי הקודש', שהרי על זה מעיקרא מבוסס כל ההיתר להציל מפני הדליקה בשבת. ראה את לשונו של הר"ח (שבת קטו, א): "רב חסדא אמר: מצילין - משום ביזיון כתבי הקדש"

36 תירוץ זה התבאר יחד עם ידידי ר' אלדר מיוחס.

37 על דרך הדפסה לא פרופורציונאלית של עלונים, דבר שגורם לביזיוןם.

38 בצורה דומה ניתן להסביר את הגמרא בר"ה (יה, ב). בגמרא שם מובא שהמלכות גזרה שלא יהיו מזכירין שם שמים וכשגברה מלכות חשמונאי ונצחום התקינו שיהיו מזכירין שם שמיים אפילו בשטרות וכן היו כותבים בשנת כך וכך ליוחנן כה"ג לא-ל עליון. כששמעו חכמים בדבר אמרו למחר זה פורע את חובו ונמצא שטר מוטל באשפה וביטלום ואותו יום עשאוהו יו"ט. לענ"ד אין להביא ראייה מכאן ששם שנכתב אף שלא לשם קדושה ולא ע"מ ללמוד יש בו קדושה ואסור לזרוק באשפה, שכן גם כאן ניתן לומר שרצו למנוע את עצם התופעה באופן כללי שדוקא כך נגרם ביזיון.

- לקח את הברכות "ושקען בספל של מים". אמר עליו רבי ישמעאל "גדול עונשו האחרון מן הראשון". מהי הוכחת החזו"א? נראה שניתן להבינה בשתי אפשרויות: אפשרות אחת היא שהעונש הראשון קיבל על מה שעבר על איסור דרבנן של כתיבה. אם כן למה העונש השני גדול יותר? על כרחך שעבר על איסור דאורייתא של מחיקת השם בגרמא. אפשרות אחרת היא שראיית החזו"א היא מכך שהוא מקבל עונש על הדבר השני שעשה. שהרי אם אין איסור איבוד בגרמא, אלא רק גזירה פרטית על כתיבת ברכות וכדומה, היה עליו לקבל עונש אחד על מה שכתב ולא עונש נוסף. מכך שמקבל עונש נוסף על מה ששם במים - רואים שיש איסור (בין דאורייתא בין דרבנן) לאבד שם בגרמא.

לענ"ד נראה שיש לדחות ראייה זו בפשיטות. ניתן להגדיר את הכנסת הקלף למים כאיבוד בידיים, שבוזה לכולי עלמא יש איסור דאורייתא. נראה שיש לחלק בין הכנסת קלף למים לבין טובל כששם על בשרו. נראה פשוט שכשאדם נכנס למים השם אינו נמחק מיד. לעומת זאת בשם כתוב על קלף - השם נמחק מיד.³⁹ עוד ניתן לומר שבטובל, המים שנכנס אליהם בתחילה אינם המים שימחקו את השם (בהנחה שהמים זורמים) ולכן גם אם יימחק תוך זמן קצר אין זה חשוב שעשה מעשה בידי. לעומת זאת במקרה ששקען ב'ספל' של מים, המים הם אותם מים ואם כך אין כאן גרמא.⁴⁰

לכאורה יש להקשות, שאם מדובר במחיקה בידיים - מה החידוש בדברי רבי ישמעאל שאמר שגדול עונשו האחרון מן הראשון? הרי פשוט שגדול עונשו האחרון שהרי מחק בידיים! נראה שאינה קושייה, שאכן כך, אלא שרבי ישמעאל אמר לו שהוא טיפש שרצה להסתיר את איסור הדרבנן שעבר על ידי שעבר על איסור דאורייתא. ההוכחה השלישית של החזו"א היא מדברי הגרמא במסכת שבת (קטו, א):

אמר רבי יוסי: מעשה באבא חלפתא שהלך אצל רבן גמליאל בריבי לטבריא, ומצאו שהיה יושב על שלחנו של ר' יוחנן בן ניזוף ובידו ספר איוב תרגום והוא קורא בו. אמר לו: זכור אני ברבן גמליאל אבי אביך שהיה עומד על גב מעלה בהר הבית, והביאו לפניו ספר איוב תרגום, ואמר לבנאי] = אחד מהבנאים

39 וכפי שכתב החזו"א בעצמו לגבי טבילה שרק מרפה את הדיו. ואע"פ שהעמידה הגמ' בדיו לח, צ"ל שהכוונה ללח שלא מהווה חציצה אבל לא לח שאיך שנוגעים בו מים הוא נמחק, וראה מאירי. ראה גם בדברי הרשב"א שהוסיף שזה רק ספק עם יימחק ע"ש, ולפי זה גם ניתן לומר שכאן בקלף וודאי יימחק שהרי הקלף עצמו מתמסמס במים.

40 וראה בשו"ת רבי אליעזר גורדון (א, יב אות יב) ובשו"ת אחיעזר (ב, מח) שכתבו כעין האפשרויות הנ"ל בהסבר הגמ' בשבת (קכ, ב) למה חשוב גרמא. וראה לקמן הערה 51 חילוקים מתי נחשב גרמא ומתי בידיים.

בהר הבית]: שקעהו תחת הנדבך! [= שורת אבנים, והיינו גניזה] אף הוא [=] = ר"ג בריבי] צוה עליו וגנוז.

רבי יוסי ברבי יהודה אומר: עריבה של טיט כפו עליו.

אמר רבי: שתי תשובות בדבר, חדא - וכי טיט בהר הבית מניין? ועוד: וכי מותר לאבדן ביד? אלא: מניחן במקום התורפה, והן מרקיבין מאליהן.

רבי מקשה על רבי יוסי ברבי יהודה שלא יכול להיות שרבן גמליאל אמר לכפות עריבה של טיט על ספר איוב המתורגם, ולכן יש להניח אותם במקום התורפה.

אומר החזו"א, שהרי "אין הטיט מכלה לרגע אלא גורם רקבון". דבר זה מקביל בדיוק לטובל במים ושם על בשרו, שהסביר החזו"א שמרפה את הדיו וגורם לקצר את זמן חייו, ואם כך גם כאן יש לפנינו גרמא בלבד. בדבריו באורח חיים (ס, ט) מבואר יותר, שמה ש'כפה עליה של טיט' אין הכוונה ששם טיט על הכתב עצמו (שבזה כנראה החזו"א מודה שחשוב מאבד בידיים⁴¹) אלא הכוונה שהמגילה מגולגלת (כך שהכתב כלפי פנים) כך שהטיט גורם למגילה להירקב מהר יותר ולכן הוא חשוב רק גרמא. על אף זאת, רואים שרבי תמה - איך יכול לעשות דבר כזה, ואם כן מוכח שגרמא שלא במקום מצווה - אסור.

לענ"ד הדברים צריכים עיון, שהרי הלשון מורה להדיא שאין זה גרמא, שכתוב "לאבדן ביד". בהסבר הדבר נראה שעצם הנחת הדיו על הכתוב חשובה מחיקה. אף על גב שאין זה מוחק רגיל שמאבד עצם הכתב, מכל מקום מה שמכסה אותו - חשוב מחיקה. כעין אם שם כתוב בדיו צהוב ומקשקש עליו בצבע שחור - מסתבר שנחשב מוחק.⁴² גם אם תרצה לחלק שבמקשקש אי אפשר עוד להציל את הדיו הצהוב שתחת השחור ובטיט אפשר להוציא את הטיט - נאמר שאם יוציאו את הטיט זה יעקור את הכתב או יקרע את הקלף וכדומה.

אולם, לכאורה יש לשאול על שיטת החזו"א מגמרא זו עצמה. הרי הגמרא מורה ש"מניחן במקום התורפה, והן מרקיבין מאליהן" - לכאורה נאמר כאן במפורש שמותר לאבד בגרמא. תירוץ קושיה זו מבואר בדברי החזו"א באורח חיים (ס, ט), בהמשך דבריו המובאים לעיל. לאור דבריו, אומר החזו"א שאי אפשר להסביר 'מקום התורפה' - איבוד בגרמא, שהרי לאחר שרבי תמה על מה שרבי יוסי ברבי יהודה אמר 'לכפות טיט', רבי אמר שצריך 'לשים במקום התורפה'. אם כן על כרחך ששימה במקום התורפה

41 וצ"ב מה הכריח את החזו"א לפרש כך, ואולי משום שאחרת לא הייתה שום ה"א הגיונית לר' יוסי בר' יהודה, וצ"ע.

42 ונראה שגם החזו"א מודה בזה, אלא שפרש את הגמרא באופן אחר, כדלקמן.

עדיף מאיבוד בגרמא. מהו 'מקום התורפה'? אומר החזו"א "מקום יבש וקרי לה תורפה היינו שכל גניזה הוא תורפה כיון דלא שליט אורא".

לפי זה הוכחת החזו"א קצת יותר מובנת לשיטתו. לעיל הקשנו איך מפרש שכפיית טיט זה גרמא, הרי אומר רבי "לאבדן ביד" ו'יד' זה ההיפך מ'גרמא'! אמנם רואים בחזו"א שיש איבוד שנקרא 'גרמא' ויש איבוד שכלל לא נקרא 'איבוד', וזה החילוק בין 'שימת טיט' לבין 'מניח במקום בלי אור'.

אולם, יש עוד להבין - מה טיב החילוק בין שימת קלף בטיט להנחה במקום בלי אור? דוחק לומר שהחילוק הוא עצם הזמן, שזה לא כתוב כלל בדברי החזו"א. אלא, נראה שהחילוק הוא האם יש לפנינו מעשה בידיים שגורם פעולת המחיקה (בגרמא) או לא. שימת מגילה בתוך טיט מוגדרת 'מעשה איבוד-מחיקה' ולכן זהו גרמא שאסור. לעומת זאת, אופי פעולת 'שימה במקום בלי אור' אינו אופי של פעולת איבוד ולכן זה מותר - אף על פי שגם כן ממחר את האיבוד.⁴³

ו. שיטת בן הנודע ביהודה

ראינו לעיל את דברי בן הנוב"י, הרב שמואל לנדא, שהביא הוכחה שגרמא אסור מלשון הברייתא: אם כל האיסור ברישא הוא של עמידה ערום בפני השם, למה הברייתא נקטה רחיצה וסיכה? היא הייתה יכולה לומר בפשטות 'לא יעמוד ערום בפני השם'! אך נראה שאף שטענה זו מסתברת, אין בה ראייה מכרעת.

43 ייתכן שהזמן שלוקח לכתב להמחק הוא פרמטר האם אופי הפעולה חשובה איבוד או לא, אך הקובע זה אופי הפעולה.

מעין חילוק זה של 'אופי הפעולה' אע"פ שהתוצאה הינה אותה תוצאה, כתב החזו"א (סנהדרין ס' כה) לגבי הנידון באדם הרואה חץ שהולך להרוג אנשים רבים ויכול להטותו לצד אחר ויהרוג רק אחד שבצד האחר. במקרה זה אומר החזו"א שמותר להסיט את החץ, ומסביר שהחילוק בין זה לבין הסוגיה "תנו לנו אחד מכס ונהרגהו" - שאסור אע"פ שמציל רבים ע"י הרג של יחיד, זה שהמסירה היא פעולה אכזרית של הריגת נפש, והמסירה עצמה אין בה הצלת אחרים ב"טבע" הפעולה, אלא רק ב"מקרה" היא פעולה מצילה, ולכן אסור למסור יחיד להצלת רבים. משא"כ בהטיית חץ, הפעולה בעיקרה היא פעולת הצלה, אלא שב"מקרה" תגרום להריגתו של אדם אחר, ובכגון זה, ייתכן שיש להשתדל למעט אבדת ישראל ככל האפשר. לכאורה זה גם העומק בחילוק בין דין מזיק לבין נזק שכנים שמותר לו להשתמש בתוך שלו, שכאשר משתמש בתוך שלו אין זה אופי פעולת הזיק ואכמ"ל. ואל תתמה, שלכאורה 'אופי הפעולה' אינו חילוק 'אמיתי' אלא רק 'פסיכולוגי', שפעמים כך היא דרכה של ההלכה, וראה שולחן שלמה (שכט, ב) שהגדרת פיקו"נ היא "כל שאנשים מפחדים או נבהלים מהדבר הזה גם בימות החול מחשש סכנה" אע"פ שמבחינה אובייקטיבית אין חילוק ופעמים שמבחינה אובייקטיבית זה אף להיפך, ואכמ"ל.

ממשיך הרב לנדא וכותב:

אמנם תמה אני על הטור והשולחן ערוך למה השמיטו הך דינא] = של איבוד בגרמא] ולא הביאו כלל הך ברייתא דמי שהיה כתוב שם על בשרו, ובפרט לפי מה שפסק סימן שפ"א דטבילה בזמנה מצוה ובזמן הזה דליכא טבילת מצוה... ואם כן צריך לכוון עליו גמי לכולי עלמא ולא מהני אם מניח ידו על השם פשיטא דהוי להטור ושולחן ערוך להביא הברייתא דצריך לכוון עליו גמי. גם למה לא הביאו הפוסקים הך דינא אם מותר לגרום מחיקת השם.

ומיישב על פי דברי הגמרא במגילה (כו, ב):

אמר רבא: ספר תורה שבלה גונזין אותו אצל תלמיד חכם, ואפילו שונה הלכות. אמר רב אחא בר יעקב: ובכלי חרס, שנאמר ונתתם בכלי חרש למען יעמדו ימים רבים.

מכאן מוכיח הרב לנדא שאסור למחוק בגרמא, שאם לא כן למה נדרש להשתמש בכלי חרס דווקא? אלא מוכח שיש איסור, ולכן שמים בכלי חרס כדי למנוע את מחיקת השם בגרמא, ולכן הפוסקים לא הביאו את הדין של מחיקת השם, כי זה נלמד מהדין שם.⁴⁴ בסיום דבריו כתב: "וידעתי שזה הוא קצת דוחק לומר דהפוסקים סמכו עצמם על דין זה אך לפי גודל התמיה לא ידעתי לישב בדרך אחר. על כל פנים מוכח מזה דאסור לגרום מחיקת השם שלא לצורך מצוה".

אך לענ"ד תירוצו תמוה מאוד. לפי דבריו משמע שגניזה (ללא כלי חרס) היא איבוד בגרמא'. ברם, החיוב בכלי חרס הוא רק בספר תורה ולא בכל 'שם',⁴⁵ ואם כן אדרבא -

44 ונפסק בשו"ע (אוה קנד, ה; יו"ד רפב, י).

45 וכבר העיר עליו בזה באחיעזר (יו"ד ב, מח). וכן מוכח, שהרי עניין החרס הוזכר בגמרא, ברמב"ם ובשו"ע רק לגבי ס"ת, ואילו לגבי תפילין (או"ח סי' לט) ולגבי שם שהיה כתוב על כלי (יו"ד סי' רעו) לא הוזכר עניין החרס (לגבי כלי היה ניתן לדחות בדוחק ששם משום שזה כתוב על 'כלי' אזי האדמה פחות משפיעה על הכתב מאשר היה זה כתוב על קלף ולכן לא חשוב 'גרמא') [וראה עוד יו"ד רעט, א רפא, א שיש להבין מה כוונת השו"ע שם האם עם חרס או בלי, ובפשטות משמע שבלי]. וכן דייק המשנת יעקב (על הרמב"ם יסודי התורה ו, 1) מדברי הרמב"ם בהל' ספר תורה (י, ב-ג), ע"ש. אמנם ראה בערוה"ש (יו"ד רפב, טז) שכתב: "וכיוצא בזה וכן תפילין שבלו ונפסלו עושין כן ושאר ספרי קדש הנדפסים שבלו ונקרעו ג"כ ישימום בכלים של חרס או שארי כלים ויקברום במקום מוצנע בבית הקברות". וצ"ע. ובוודאי שכיום לא נוהגים כך. וראה בספר 'גנוי הקודש' (עמ' פח) ששמות הקודש צריכים כלי חרס דווקא אם נכתבו כדן (בקלף ובאשורית) בס"ת, נביאים וכתובים (וכן תפילין ומזוזות), אך שלא בצורה זו אינם צריכים בכלי חרס. ומ"מ הרי שם שכתוב על בשרו הוא שם שלא ניתן להיכתב' ולכן פשוט שאין לדמותו לס"ת. וא"כ צל"ע על דבריו.

מוכח לדבריו שמותר לאבד בגרמא אף שלא במקום מצווה!⁴⁶ אלא פשוט שגניזה ללא כלי חרס לא חשובה כלל 'איבוד בגרמא'⁴⁷ ויש דין מיוחד בספר תורה שצריך לשימו בכלי חרס.

ז. ראייה מספקו של דוד המלך

ראייה נוספת לאיסור מחיקת שם ה' בגרמא ניתן להביא מספיקו של דוד המלך. כך אומרת הגמרא במכות (יא, א):

בשעה שכרה דוד שיתין קפא תהומא, בעא למישטפא לעלמא, אמר: מהו לכתוב שם אחספא ומישדא בתהומא דליקו אדוכתיה? ליכא דאמר ליה מידי; אמר: כל היודע דבר זה ואינו אומר - יחנק בגרונו! נשא אחיתופל ק"ו בעצמו, אמר: ומה לעשות שלום בין איש לאשתו, אמרה התורה: שמי שנכתב בקדושה ימחה על המים, לכל העולם כולו לא כל שכן, א"ל: שרי; כתב שם אחספא שדי אתהומא, נחת וקם אדוכתיה.

ופרש רש"י:

מי שרי למכתב שם - פן ימחוקוהו המים ועובר משום ואבדתם את שמם (דברים יב) ולא תעשון כן וגו'.
ימחה על המים - דכתיב בסוטה (במדבר ה) ומחה אל מי המרים והרבה הזכרות בפרשה ואפ"ה כתיב ומחה כו'.

יש לעיין למה דוד הסתפק - הרי זריקת החרס למים היא מחיקה בגרמא בדיוק כמו 'טובל ושם על בשרו'. אלא על כרחך שגרמא אסור, ודוד הסתפק האם בשביל לעשות שלום בעולם מותר לו, ואחיתופל פשט לו שמותר 'קל וחומר מסוטה'. אם כן לכאורה מוכח שגרמא אסור.⁴⁸

אמנם הסיפור תמוה מינייה וביה - הרי ממה נפשך - גם אם גרמא אסור, הרי לצורך מצווה מותר, ונראה פשוט שלהציל את העולם זה מצווה! אם כן, אף אם נאמר שדוד הסתפק בזה גופא האם מותר לצורך מצווה למחוק שם בגרמא, הרי אחיתופל פשט לו

46 מכך שניתן לגנוז 'שמות' ללא כלי חרס.

47 אע"פ שממהרת את האיבוד כפי שכתב החזו"א לעיל.

48 יש להעיר שהירושלמי (סנהדרין י, ב) חולק על הבבלי בפרטי מעשה זה ושם מובא שדוד לא הסתפק כיצד להלכה, אלא דוד לא ידע איך להעמיד את התהום ואחיתופל העמידו על ידי אמירת השם. לפי הירושלמי הטעם שאחיתופל לא אמר את השם מיד הוא משום שדוד עמד קרוב יותר ורצה אחיתופל שדוד יטבע במים ויחנק ואח"כ הוא יאמר את השם וינצל וימלוך תחתיו. לפי זה אין הוכחה כלל מהסיפור. אך להלכה נראה שאין לנו אלא דברי הבבלי.

שמותר משום קל וחומר ולא משום שלצורך מצווה מותר, והרי גרמא לצורך מצווה לכולי עלמא מותר!

בספר שיח יצחק (חיות; מכות שם, ד"ה מנלן) תירץ על פי מה שכתב רש"י בסוכה (נג, א ד"ה מי) ⁴⁹ שדוד ידע שמותר לכתוב את השם על החרס ולהשליכו לתהום, אלא שלא רצה להורות הלכה בפני רבו (אחיתופל). על פי זה אמר שבאמת מה שדוד התיר זה משום שזה גרמא (שמותר בין משום מצווה בין שלא משום מצווה) אלא שלא רצה להורות כן בפני אחיתופל רבו. אחיתופל באמת לא ידע שמותר לעשות כן מחמת שהוא גרמא ולכן נשא קל וחומר כדי להתירו. אך אחר שאחיתופל התירו עשה כן דוד מחמת סברתו ולא מחמת הקל וחומר. ⁵⁰

לכאורה נראה ללכת בדרך יותר פשוטה, ולומר שמסתבר שזריקת הקלף לתהום היא 'מחיקה ביד' בניגוד ל'יורד ושם על בשרו'. ⁵¹ ומכל מקום לגבי עצם הסיפור שתמוה למה דוד לא התיר משום פיקוח נפש, נראה לומר אחד משני דברים:

- 49 שם ג"כ מובא הסיפור הנ"ל.
- 50 לענ"ד הדברים עדיין קשים, שאיך אחיתופל עצמו לא ידע שממ"נ מותר משום פיקו"נ? ועוד שהרי לדבר מצווה אין בכלל ספק שמותר ואיך אחיתופל לא ידע גם זאת? ועוד שהרי בוודאי שמשום פיקו"נ היה מותר לו להורות הלכה בפני רבו (ולזה לכאורה נצטרך לדחוק שלא היה זה פיקו"נ כרגע, ואם באמת היה רואה שהתהום כבר ממש עולה - היה מיד זורק את השם ו'מורה' הלכה בפני אחיתופל).
- 51 נאמרו כמה אפשרויות בהסבר החילוק: בקסת הסופר (סי' יא לשכת הסופר ס"ק א) הסביר שאינו דומה ליורד לטבול שלא עשה שום מעשה כדי למחוק את השם ואינו אלא גרמא. עוד הסביר שאם היה השם כתוב על החרס והיה מטיל אותו למים היה זה גרמא אבל לכתוב לכתחילה על מנת להטילו למים אין זה גרמא אלא עשייה בידיים (וכן תירץ בצפנת פענח על רש"י ד"ה מי שרי). בשו"ת אפרקסתא דעניא (א, ס) תירץ ע"פ דברי הרשב"א בשבת (קכ, ב) שרק כאשר אינו ודאי שימחק התירו את הגרמא אבל אם הוא ודאי שימחק אסור. אלא שהעיר השואל שמלשון רש"י (במכות) שכתב "פן ימחק השם" משמע שהסתפק אם ימחק השם (והוא כתב שאין הכרח שלשון זה הוא לשון ספק), והוסיף לדעת הרשב"א שאפשר שאף כשיש ספק אם ימחק לא הותר רק כשאינו עושה מעשה בשם עצמו אלא יורד וטובל אולם אם עושה מעשה בשם עצמו אפילו בספק מחיקה אסור. בשו"ת מהר"ם שיק (או"ח סי' קטז) כתב שלולי דברי רש"י היה נראה לומר שההלכה לתהום זה עצמו האיבוד שהרי בעבודה זרה מקיים על ידי השלכה לים במקום שאין זורמים נהרות כים המלח מצות "ואבדתם את שמם" ולגבי מה שאנו מצווים לעשות לעבודה זרה נאמר "לֹא תַעֲשֶׂוּן בְּנֵי לֵה' אֱלֹהֵיכֶם". אבל ברש"י מפורש שהאיסור הוא מחמת שהשם ימחק. בשו"ת אבני נזר (יו"ד סי' שע) כתב שיש לחלק בין אם זרם המים ימחק את השם שבאופן זה הוא רק גרמא ובין אם ימחק על ידי שהייתו במים שבאופן זה נתניתו במים היא מעשה.

1. דוד ידע שמותר משום פיקו"נ ומכל מקום לא רצה להורות הלכה בפני אחיתופל. מה שאחיתופל עשה קל וחומר אינו משום שלא ידע הדין של פיקוח נפש (שזה דחוק מאוד כמבואר בהערה 50) אלא רצה לומר שאין כאן 'דחוייה' אלא זה הותרה כפי שמצאנו בסוטה.
 2. דוד יכל להחזיר את החרס, אלא שרצה לחפור שיתין לבית המקדש, ולכן רצה לעצור את עליית מי התהום בלי לכסותו. לכן לא בא להציל את העולם, אלא לחפור שיתין לנסכים (שמביאים ברכה ושלום לעולם), ולזה לא מצינו שמותר למחוק את שם ה' (וראה בן יהוידע שם).
- אם כן, נראה שלא ניתן להביא ראיה ממעשה זה לנידונו.⁵²

ת. האם האיסור מדרבנן או מדאורייתא

ראינו שפשטות לשון התוספות ישנים ותוספות הרא"ש מורה שמותר לאבד בגרמא, ואילו החזו"א ובנו של הנודע ביהודה אמרו שאסור. נבחן את שורש מחלוקתם. מצאנו בש"ס שלושה מקרים שבהם הותר גרמא: בשבת, במחיקת השם ובנויקין. לגבי שבת, פשטות רוב מוחלט של הראשונים היא שמותר לגמרי אפילו ללא שום צורך.⁵³ לגבי מחיקת השם ראינו מחלוקת האם מותר לגמרי או רק לצורך מצווה. לעומת זאת, בנויקין הגמרא (בבא בתרא כב, ב) אומרת מפורש שאף על פי שפטור - אסור. צריך בירור מה החילוק בין התחומים. בפרט יש לעיין, שהרי בגמרא (שבת קכ, ב) מובא שאותו סוג לימוד שפטור מוחק השם בגרמא הוא זה שפטור עושה מלאכה בשבת בגרמא.

נראה שהדברים יובנו ע"י העיון בסברת הפטור בגרמא ומקורה. הסברה הבסיסית היא שגרמא יוצר ניתוק בין הפועל לפעולה, כך שהמעשה אינו מיוחס ישירות לעושהו.⁵⁴ לגבי מלאכות שבת פשוט מסברה שעיקר העניין זה 'העושה' שצריך שישבות ממלאכה. כך משמע מהנימוקים שהתורה מביאה (דברים ה, יג-טו):

52 באופן כללי היה ניתן לדחות ש"אין למדין מן האגדות" (ירושלמי פאה ב, ד ועוד), אמנם אין הדבר כ"כ פשוט, ראה למשל רשב"א (מגילה טו, א) שלכאורה משמע משם שהדבר נתון במחלוקת בינו לבין בעלי התוספות. וראה דברי המהר"ץ חיות (דרכי הוראה ח"ב) שמחלק בין אגדות שבמדרשים לאגדות שבתלמוד שלמדים מהן. ואכמ"ל.

53 ראה יביע אומר (או"ח י, כו אותיות ב-ג; אך ראה או"ח ד, לה אות א). גם האוסרים מתירים לצורך הפסד, ומודים שהאיסור הוא מדרבנן בעלמא.

54 מכל מקום גם בגרמא ברור שאותו אדם הוא 'הגורם' לאותה תוצאה.

שֵׁשֶׁת יָמִים תַּעֲבֹד וְעֵשִׂיתָ כָּל מְלֹאכֶתֶךָ: יוֹם הַשְּׁבִיעִי שַׁבַּת לַה' אֵל-לֹהֶיךָ לֹא תַעֲשֶׂה כָּל מְלֹאכָה אֲתָה וּבִנְךָ וּבִתְּךָ וְעַבְדְּךָ וְאִמָּתְךָ וְשׁוֹרְךָ וַחֲמֹרְךָ וְכָל בְּהֵמָתְךָ וְגֵרְךָ אֲשֶׁר בְּשַׁעְרֶיךָ לְמַעַן יָנוּחַ עַבְדְּךָ וְאִמָּתְךָ כָּמוֹךָ: וְזָכַרְתָּ כִּי עֶבֶד הָיִיתָ בְּאֶרֶץ מִצְרַיִם וַיִּצְאָךָ ה' אֵל-לֹהֶיךָ מִשָּׁם בְּיַד חֲזָקָה וּבְזֹרַע נְטוּיָה עַל פֶּן צָנָף ה' אֵל-לֹהֶיךָ לַעֲשׂוֹת אֶת יוֹם הַשַּׁבָּת:

רואים שעיקר העניין הוא שתהיה מנוחה לאדם.⁵⁵ נדמה שלכן גם להלכה מותר לעשות דברים לפני שבת שיפעלו בשבת.⁵⁶

לגבי היזק לחברו ברור שעיקר העניין זה 'הנפעל', כלומר שחברו לא יזוק. אם כן יוצא שמלאכת שבת זה איסור בפעולה ואילו האיסור להזיק הוא איסור בתוצאה. ממילא הדבר ברור - משום שגרמא רק 'מנתק זיקת העושה' אך התוצאה עדיין נשאת, בדברים שבפעולה גרמא יתיר ואילו בדברים שבתוצאה גרמא לא יעזור. לכן מובן למה גרמא בשבת מותר ואילו גרמא בנוזיקין אסור.⁵⁷

ממילא, אחר שראינו שבדברים שבפעולה גרמא מועיל ובדברים שבתוצאה גרמא לא מועיל, ניתן היה לומר שבוזה גופא נחלקו לגבי איסור 'מחיקת השם' - האם זה דין בפעולה או בתוצאה. תוספות הרא"ש והתוספות ישנים שהתירו למחוק השם בגרמא יסברו שזה דין בפעולה, ואילו החזו"א שאסר למחוק השם בגרמא יסבור שזה דין בתוצאה.

אלא שיש לעיין. נראה פשוט שמא בגרמא בנוזיקין אסור זה מהתורה.⁵⁸ לפי זה נצטרך לומר שגם איסור מחיקת השם בגרמא הוא מדאורייתא. אם כן, לפי החזו"א לא יובן מה החילוק בין מוחק בידיים שלא הותר לצורך מצווה לבין מוחק בגרמא שהותר לצורך מצווה, הרי בשניהם זה איסור דאורייתא!

לכאורה נצטרך לומר שלכולי עלמא איסור מחיקת השם הוא בפעולה, אלא שנחלקו האם יש איסור מדרבנן בתוצאה.⁵⁹ ממילא מי שאומר שיש איסור מדרבנן יאמר

55 אלא שיש דין מיוחד לגבי בהמתו.

56 ראה יחזה דעת (ג, יח). גם לשיטת האוסרות ודאי שהאיסור הוא מדרבנן בלבד.

57 חילוק זה בין דברים שעיקרם בפעולה ובתוצאה, מצאנו לגבי מצוות עשה בדברי הקובץ שיעורים בכמה מקומות (קובץ שיעורים ח"ב כג, ו; קובץ הערות יא, א-ב ועוד). נ"מ תהיה לגבי כוונה, שליחות וכו' (וראה קובץ יסודות וחקירות 'מצוות בפעולה ומצוות בתוצאה' ואיסורים בפעולה ואיסורים בתוצאה' לעוד נ"מ).

58 כמבואר ביד רמ"ה (ב"ב כו, א ד"ה וההיא דמקשינן), ביש"ש (ב"ק י, כג) ועוד (ולא כפי שמובא בשו"ת פנים מאירות ב, צ שדבריו צ"ע ואכמ"ל).

59 באמת, שיטת ההר צבי (יו"ד סי' רלא) היא שגרם מחיקת השם אסורה מדרבנן בלבד.

שבשביל דבר מצווה לא גזרו. אך מה נעשה שבחזו"א (ידים ה, יז) מפורש שהאיסור הוא מדאורייתא:

והא דאמרינן דסופו לירקב לא הוי רק גרמא ושרי - בטובל טבילה של מצוה דוקא משום מצוה שרי, אבל בלא"ה אסור... והאיסור הוא מן התורה שחייבין בכבוד של כל דבר שנקרא עליו שם השם, וגורם כליון פוגם בכבודו.

כדי לתרץ את דברי החזו"א יש להקדים דיון בשאלה מהו מקור כל חיוב והפטור. נסכם את המקורות בטבלה:

הדין	מקור הפטור	
מותר (י"א שאסור מדרבנן אלא אם כן יש צורך)	פסוק בעצם האיסור (לא תעשו)	שבת
מחלוקת	פסוק בעצם האיסור (לא תעשון)	מחיקת השם
אסור	פסוק בעונש (מכה בהמה) ⁶⁰	נזיקין

בנזיקין יהיה מקור החיוב אשר יהיה⁶¹ - הוא כולל גם היזק בגרמא וגם היזק באופן ישיר.⁶² הלימוד לפטור נאמר רק לגבי התשלום: "ומכה בהמה - ישלמנה" שמשמע שדווקא אם מכה בידיים. לאור זאת מובן מדוע גם לאחר גזירת הכתוב שפוטרת מזיק

60 מסתבר לומר שהפטור (או חוסר החיוב מעיקרא בגרמא) נלמד מכאן. ובוודאי לפי שיטת התוס' (קידושין יג, ב; כתובות נו, א; בכורות מח, א) שמסברה כולם פטורים ומה שאנו מחייבים לשלם זה חידוש של התורה - החידוש נאמר רק על 'מכה'. ראה בסנהדרין (עו, ב - עז, א) לגבי דין מצמצם ברצח שחייב בגרמא - נחלקו האמוראים (בגוזה"כ) האם ללמוד נזיקין מרצח. מה שרוצח חייב במצמצם הוא משום ריבוי "או באיבה הפהו בידו וימת מות יומת הפכה רצח הוא..." ולולי הריבוי היה פטור. נראה שיסוד הפטור הוא ממה שנאמר "הכהו" שמשמע בידיים. אולי נאמר שזהו פטור מסברה, שניתן לומר שבית הדין דן רק בחיובים משפטיים ולא בחיובים משום תיקון כללות העולם (ראה בהערה הבאה ובדרשות הר"ן יא).

61 לגבי מקור האיסור להזיק ראה: יד רמ"ה (בבא בתרא פרק לא יחפור אות קז); רבנו יונה (אבות א, א ד"ה משה קבל); קהילות יעקב (בבא קמא ס' א); ברכת שמואל (בבא בתרא ס' ב); חידושי ר' אריה לייב מאלין (סי' נ).

62 ואפילו אם נאמר ששני אלה באים משני מקורות חיוב שונים (האחד יותר משפטי והאחד יותר מוסרי [ועשית הישר והטוב, ואהבת לרעך כמוך וכו']), מ"מ על שניהם יש מקור חיוב.

בגרמא - נשאר האיסור להזיק בגרמא, שהרי גזירת הכתוב היא בחיוב התשלום ולא באיסור.

בשבת ובמחיקת השם הלימוד לפטור הוא על עצם החיוב: "לא תעשון פן לה' אלקיכם", "לא תעשה כל מלאכה" (עשייה הוא דאסור, גרמא שרי). ממילא פשוט שגזירת הכתוב פוטרת גורם מלאכה בשבת וגורם מחיקת השם.

לפיכך, כדי לטעון שיש איסור מחיקת השם בגרמא, יש למצוא מקור נוסף לאיסור - מקור הכולל בתוכו את כלל סוגי המחיקות (גרמא ולא גרמא) שלא נאמרה בו גזירת הכתוב הפוטרת בגרמא. באמת כשנשוב לדברי החזו"א נראה שהוא אכן הביא מקור אחר:

והאיסור הוא מן התורה - שחייבין בכבוד של כל דבר שנקרא עליו שם השם, וגורם כליון פוגם בכבודו. ומכל מקום לטבילת מצווה שרי דזהו כבוד המקום ברוך הוא לעשות מצותיו, וכיון שהוא לכבודו יתברך אין כאן פגם בכבוד כתב קדש. ומיהו בלא תעשה גמורה לא שרי, וזה מסור לחכמים לפלס הענינים ולקבוע מי נדחה מפני מי.

וכן משמע מדברי בנו של הנוב"י:⁶³

ואף דליכא לאו דלא תעשון, מכל מקום אסור משום בזיון השם דאין בזיון גדול יותר מגרם מחיקת השם... והאיסור גרם מחיקה הוא משום בזיון השם דגרם מחיקת השם הוא הבזיון עצמו ואפילו על ידי גרמא אסור לכולי עלמא הואיל ולא הוי לצורך דבר מצווה. ואף שרש"י נקט [- לגבי מחיקה בגרמא] משום דלא תעשון כן לה', מכל מקום הואיל ובלאו גרמא אסור משום לאו דלא תעשון, נקט רש"י גם בגרמא שלא לצורך מצווה גוף האיסור. וכוונת רש"י בזה דאי לא קפיד הקרא לאסור מחיקת השם בידים לא הוי שייך לאסור גרם מחיקתו משום בזיון השם דמאי בזיון הוא זה אם במחיקה בידים ליכא קפידא.

מבואר מדבריהם שהאיסור הוא מכך "שחייבין בכבוד של כל דבר שנקרא עליו השם". החזו"א אומר שאסור מהתורה. אם גם מחיקה ביד אסורה מהתורה משום 'לא תאבדון' וגם מחיקה בגרמא אסורה משום 'איסור בזיון השם', למה רק אחד מהם הותר לצורך מצווה?⁶⁴

נראה שהתשובה לכך מתגלה בלשונו של החזו"א. לגבי הלאו 'לא תעשון' הוא כותב "לא תעשה גמורה". מדבריו יובן שאיסור בזיון השם הוא 'לא תעשה שאינו גמורה'. מה פשר הדבר?

63 אמנם לא משמע ממנו האם זה איסור דאורייתא או דרבנן, אלא רק שאין זה משום סרך 'לא תעשון'.

64 מלשונו של החזו"א משמע שהגדרתו יותר נוטה ל'חיוב בכבוד' מאשר 'איסור בזיון' אך נראה שזה היינו הך כדלקמן (ומ"מ כותב שזה 'איסור' מהתורה).

נראה שיש להבין מה המקור לכך שיש איסור לבזות דברים שנקרא עליהם שם השם. לא מצאנו איסור זה בתרי"ג מצוות. אלא, נראה שהכוונה שכך הוא 'רצון התורה'. אמנם למדנו שזהו רצון התורה מעצם איסור 'לא תעשון',⁶⁵ 'את ה' אלוקיך תירא' ו'ואהבת את ה' אלוקיך'. אך אין זהו ציווי פורמלי על מעשה מסוים, אלא שעל ידי קריאה של התורה ומצוותיה מבינים מהי מגמת ורצון התורה - להרבות כבוד ה' ויראתו בעולם.⁶⁶ ויסוד זה ממש ביאר החזו"א באגרותיו (קובץ אגרות ח"ג אגרת קסה):

שכל מצות התורה וחקה, נתנו ללמד מהן מלבד פרטי מצותן, את חפץ ה' מאתנו בהנהגתנו, במעשה ובמחשבה ובסידור המושכלות, בכל המושג אצלנו ע"פ האדמה... אם כי לא נתיחד להם דיבור מיוחד, אבל הן מעיקר כללות התורה הקדושה.⁶⁷

החזו"א כתב לגבי מחיקת השם בגרמא: "לטבילת מצוה שרי דזהו כבוד המקום ב"ה לעשות מצותיו, וכיון שהוא לכבודו יתברך אין כאן פגם בכבוד כתב קדש". הרי ברור שעיקר טעם איסור מחיקת שמות השם זה לכבודו,⁶⁸ ואם כן, למה שלא נתיר גם מחיקה בידיים? אלא כנ"ל, שכאשר יש ציווי גמור אין לנו אלא הציווי ולא דורשים בזה טעמא

65 ראה דברי בנו של הנוב"י לעיל בהסבר רש"י.

66 וכדברים האלה כתב החזו"א (יו"ד סי' קמ"ט) לענין מצוות כיבוד אב ואם, שמשורש מצוות כיבוד הורים למדנו שרצון ה' שהאדם יכבד אדם את אביו ואמו בכל דבר, ולכן היכן שע"י כיבוד יפסיד הבן ממון או יצטרע - אינו חייב בכיבוד זה, אבל כאשר אין בו ממון וצער יש לכבדם, שזהו 'רצון התורה'. ועיין בספר מנחת אשר לר' אשר וייס (פרשת וירא) שהביא את דברי החזו"א ובדרך זו ביאר ששורש מצוות חינוך הוא דאורייתא מהפסוק "כי ידעתיו" וכו', ופרש"י לשון חיבה, הרי שאברהם אבינו ע"ה זכה לאהבת וחיבת הקב"ה מפני שציוה בניו וביתו אחריו, וא"כ רצונו ית"ש שכל אחד מישראל יחנך בניו לאהבה וליראה. ויסוד הדברים הוא שחובה על האדם לקיים את רצון ה' גם בדברים שלא נמנו בתרי"ג המצוות. וכפי שכתב הרדב"ז (ה, קסה; סי' אלף תקמ"ב) לענין צער בעלי חיים שאין בו לאו או עשה אלא "איסור" בלבד, כלומר שהוא רצון התורה. וציין גם לדברי רבי אלחנן וסרמן בקונטרס דברי סופרים (אות כ"ג) שיש שלושה גדרי מצוות: דאורייתא, דרבנן, ורצון ה'. ע"ש.

67 דברים אלו מזכירים את דברי הרמב"ן על הציווי "קדשים תהיו" (ויקרא יט, ב) שאדם יכול ע"י הקיום הפורמלי בלבד של התורה להיות "נבל ברשות התורה". אמנם יש הבדל בין דבריו לבין דברי החזו"א, שלדברי הרמב"ן התורה נתנה ציווי מפורש את רצונה כגון "קדשים תהיו", "ועשית הישר והטוב" וכו', משא"כ לדברי החזו"א אין ציווי מפורש על רצונה, אלא אנו לומדים זאת לבד מעצם המצוות.

68 וכך ברור מדברי החזו"א, שנצרך לומר שמ"מ לא מתירים לאו שאינו גמור, והיינו שהוקשה לו שהרי עניין 'זהו כבודו' שייך גם בלאו הגמור, ודו"ק.

דקרא,⁶⁹ אך לגבי רצון התורה זהו גופא ה'טעמא דקרא'. לא שייך לומר שלא נתייחס לטעם, שהרי ה'רצון' הוא 'הטעם'. לכן סברה זו שאנו מגדירים מהו כבודו ולפי זה עושים מעשה שבמהותו הוא חוסר כבוד - אומרים רק ב'רצון התורה' ולא בציווי מהתרי"ג⁷⁰ (וניתן אולי להסביר, שלגבי ציוויים אנו שואלים 'מה ציווה בעבר בסיני' ואילו לגבי רצונו אנו שואלים 'מה רצונו עכשיו' וממילא הדבר גמיש יותר, לפי המצב העכשווי).

ט. פשט בגמרא

לפי האמור לעיל אולי נזכה להבין פשט חדש בסוגיית הגמרא. לעיל הקשנו⁷¹ שלא מובנת ההו"א של הגמרא שתפקיד הגמי הוא למנוע מהמים למחוק את השם. הרי מכך שבסתם רחיצה אמרו בפשיטות ש'לא יורד וטובל' ולא אמרו שיכרוך גמי ואז ירחץ, משמע בבירור שהגמי לא מונע מחיקה בגרמא. אלא על כרחך שכל עניין הגמי הוא רק בשביל לחצוץ בין השם לבין ערוותו, ומכל מקום השם נמחק בגרמא.

אולם ניתן ליישב קושי זה שהגמרא הבינה שברצון האדם לרחוץ ולסוך באותו המקום, ולכן לא ניתן לשים גמי. אפשר שהנחה זו נכונה גם במסקנת הגמרא.⁷² אך קשה שעדיין לא מובן איך הבינה הגמרא שהתנאים חולקים בגרמא. הרי אם רבי יוסי מתיר מחיקת השם בגרמא - למה הוא לא חולק ברישא ומודה שלא רוחץ?⁷³

69 ובכדי להתירו צריכים 'לפעול' בכללי ההלכה הרגילים כגון: עשה דוחה לא תעשה, עוסק במצווה פטור מהמצווה וכו', ואם מ"מ נחליט שרצון ה' יהיה שנעבור על ציוויו יהיה זה בגדר 'עבירה לשמה' (בניגוד ליורד וטובל עם שם על בשרו שאין זה עבירה לשמה כלל אלא שלא עובר על כלום).

70 ויש קצת לדון במקרה בו כתבו שם במקום בזוי (שירותים וכו'), שבניגוד ליורד וטובל אין עצם המחיקה כבודו אלא רק מה שטובל זה כבודו אלא שבמקרה יש על בשרו שם, במקרה הנ"ל המחיקה עצמה היא גופא הכבוד, ואולי בכה"ג כן נאמר שיש למחוק כי כאן עצם השארת הכתב חשובה 'לא תעשון כן', ויש לעיין בזה.

71 וכן הקשה בחשק שלמה בהגהות על הנוב"י שם.

72 ואז ניתן להסביר את האיסור ברישא משום עמידה בפני השם ערום, כי דרך בני אדם להתרחץ ולסוך ערומים. או שניתן להסביר שאע"פ שאינם ערומים כי רוחצים/סכים אבר אבר - מוחקים בגרמא לדבר הרשות שאסור.

73 אי אפשר לרתץ שבהו"א רבי יוסי סובר שאסור למחוק בגרמא אלא מתיר לצורך מצווה (טבילה), שאם כן לא מובנת כלל קושיית הגמרא מרבי יוסי על רבי יוסי, שהרי בשבת אין 'מצווה' בהצלת ממונו והיה ניתן להגיד שלכן שם אוסר. אלא על כרחך שהגמרא הבינה שרבי יוסי מתיר לגמרי גרמא, ואם כן קשה כנ"ל. באמת, זה עצמו צריך בירור - מדוע הגמרא לא חילקה בין צורך מצווה לצורך הרשות.

נראה לענ"ד על פי האמור לעיל, שהיו לגמרא כמה הנחות יסוד בבסיס מהלכה:

א. כולי עלמא מודים שרצון ה' הוא שלא ימחקו את שמו בכלל (בין בידיים בין בגרמא).⁷⁴

ב. צורך מצווה מתיר רק רצון ולא איסור פורמלי.⁷⁵

ג. אם גרמא מותר לגמרי, כל האיסור הוא רק איסור פורמלי ולא רצון ה'.⁷⁶

ומעתה זוהי ההו"א של הגמרא. לדעת רבנן, איסור חילול שבת ניתר בגרמא, אך איסור מחיקת השם אינו ניתר בגרמא. לעומתם, רבי יוסי סובר הפוך - איסור חילול שבת אינו ניתר בגרמא, ואילו איסור מחיקת השם ניתר בגרמא. עם זאת, הן רבנן והן רבי יוסי מסכימים שרצון ה' שלא יימחק שמו אינו ניתר בגרמא באופן כללי, אך ניתר לצורך מצווה. זהו פשר הברייתא של "שם על בשרו" - האיסור בדבר הרשות נובע מרצון ה' שלא למחוק את שמו, ואילו ההיתר או האיסור בטבילת מצווה תלויים בשאלה האם הלאו הפורמלי של מחיקת השם ניתר בגרמא: לרבנן הוא אינו ניתר, ולכן אסור; לרבי יוסי הוא ניתר, ולכן מותר.

ממילא מיושבת הקושיה הראשונה, שהרי מה שאסר רבי יוסי ברישא בדבר הרשות - אין זה בכלל הלאו 'לא תעשון' אלא זה משום רצון ה'. בטבילת מצווה רצון ה' זה למחוק את שמו, ואין נושא זה של הרצון קשור בכלל לדיון.⁷⁷ מכך שחכמים אוסרים במקום מצווה, מוכח שהסיבה שהם אוסרים אינה משום רצון ה' (שהרי כאן רצון ה' למחוק שמו), אלא משום האיסור הפורמלי של 'לא תעשון'. אם כן מוכח שהם סוברים שגרמא לא מבטל איסור פורמלי. ממה שרבי יוסי מתיר למחוק את השם לצורך מצווה - מוכח שסובר שהאיסור הפורמלי ניתר בגרמא. ומעתה יש לנו סתירה בין רבי יוסי לרבי יוסי ובין רבנן לרבנן, וזאת ההו"א של הגמרא.

לפי זה ניתן אולי ליישב קושייה נוספת. בשו"ת בית יצחק (שמלקיס; יו"ד ב, קסז אות ו) הקשה שיש לחלק בין שבת למחיקה. איסורי שבת הם איסור על הגברא שלא יעשה

74 בניגוד לחילול שבת ששם אין 'רצון' שלא תיעשה מלאכה מעצמה בשבת.

75 שמהיכא תיתי ש'צורך מצווה' יעקור/ידחה לאו מהתורה? יש לנו כללים ידועים שבביל דברים אלה כגון עשה דוחה לא תעשה וכו' (ומכך שיש צורך בכלל של עשה דוחה לא תעשה מבואר כבר שאין צורך מצווה מבטל לאו). אך לגבי רצון ה' וודאי שיכול להתיר, שהרי כאן ע"י המצווה האדם מגדיר מחדש מהו רצונו (אין הכוונה שרצונו השתנה, אלא שמאו ומעולם בתנאים אלה זה רצונו). משום שבסופו של דבר התוצאה שאינה רצויה בעיני ה' נשארת - ומה אכפת לנו אם זה נעשה בגרמא או לא? אך לגבי האיסור הפורמלי מובן שיכול לפטור, שאולי כל האיסור הפורמלי זה דווקא כשהאדם עושה בידיים.

77 ולכן הגמרא לא הקשתה על רבנן סתירה גם מהרישא.

מלאכה. התורה לא הקפידה על המלאכה אלא על הגברא שלא יעשנה, ולפיכך בשבת גרמא מותר שאינו עושה בידים. אבל איסור מחיקת השם הוא איסור חפצא שהתורה הקפידה על עצם הדבר שמתועב הוא. לפיכך גם אם אינו עושה בידים אלא על ידי גרמא אסור. אם כן, מה קושיית הגמרא משבת למחיקת השם אליבא דרבנן?

נראה אולי שיש ליישב כך: מה שאינטואיטיבית אנו מיד אומרים שמחיקת השם זה 'דין' בתוצאה, זה משום שהדבר ברור לנו כשמש שרצון ה' הוא התוצאה שלא יימחק שמו. אלא שאנו עושים דבר נוסף - מכניסים דבר זה לתוך הלאו עצמו, ואז באמת קשה קושיית הבית יצחק.

אמנם לפי הנ"ל אנו רואים שיש לחלק. האינטואיציה שרצון ה' הוא שלא תהיה 'תוצאה' של מחיקת שמו היא אינטואיציה בריאה וישרה, אלא שאין להכניס אותה לתוך עצם הלאו הפורמלי. הגמרא הבינה שאם מיישהו סובר ש'גרמא' גורם ניתוק בין העושה למעשה - לעולם לא נוכל לומר שאדם עבר על הלאו הפורמלי אם עשה זאת בגרמא⁷⁸ אחרי שהגרמא רואה שחכמים אוסרים למחוק את השם בגרמא לצורך מצווה, שאז רצון הוא שיימחק שמו, היא מבינה שסוברים ש'גרמא' לא מנתק את הזיקה בין העושה למעשה וממילא לא מבטל את הלאו הפורמלי.

י. עשה דוחה לא תעשה במחיקת השם

ראינו שהגדרת הלאו של לא תעשון היא שאדם לא ימחק את שם ה' ולכן גרמא מתיר את הלאו, אך התוכן הפנימי של הלאו הוא שרצון ה' שלא יזולו בשמותיו ולכן גרמא לא מתירו שהרי עדיין יש זלזול. אמנם, נראה שהתוכן הפנימי משפיע גם על הלאו עצמו לעניין דחייתו, ביחס לשאלה של עשה דוחה לא תעשה.

נאמר בגמרא בסנהדרין (עא, א):

רבי אליעזר אומר כל עיר שיש בה אפילו מזוזה אחת אינה נעשית עיר הנדחת שנאמר "ושרפת באש את העיר ואת כל שללה כליל" והיכא דאיכא מזוזה לא אפשר, דכתיב "לא תעשון כן לה' אלקיכם".

הקשה התורת חיים (ד"ה וכיון), למה לא נאמר שיבוא העשה של "ואת כל שללה תקבוצ ושרפת באש" וידחה את הלאו תעשה של "לא תעשון כן לה' אלקיכם", ונשאר בצ"ע.

המהר"ם שיק (ד"ה ר"א) תירץ שבאיסור מחיקת השם יש גם איסור עשה שנאמר "אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ תִּירָא" שלמדו מזה (תמורה ד, א) איסור הזכרת השם לבטלה. ממילא קל וחומר

לבזות ולשרוף את שמו.⁷⁹ אם כן נמצא שיש גם עשה וגם לא תעשה ואין עשה דוחה לא תעשה ועשה. בצורה דומה כתב גם האחיעזר (י"ד ב, מח).

לענ"ד הדברים קשים מאוד. מסתבר שבשריפת עיר הנדחת לא יחול איסור של "אֶת ה' אֱלֹהֵיךָ תִירָא" ידוע מה שהגמרא בתמורה (ד, א) אומרת שיש איסור להזכיר שם שמים לשוא מהפסוק "אֶת ה' אֱלֹהֵיךָ תִירָא" (דברים ו, יג). אולם, בגמרא בברכות (לג, א) נאמר:

כל המברך ברכה שאינה צריכה - עובר משום: לא תשא!

הדבר קשה מאוד בסברה. מדוע מי שכוונתו לברך את ה' עובר על "לא תשא אֶת שֵׁם ה' אֱלֹהֵיךָ לְשָׁוָא" (שמות כ, ז) והיינו שעובר על 'לאו', ואילו מי שמזכיר את שם ה' 'סתם' עובר רק על עשה "את ה' אלוקיך תירא". אתמהה. באמת, רוב ככל הראשונים⁸⁰ אמרו שהגמרא בברכות היא אסמכתא בלבד ולעולם לא עובר על שום דבר מדאורייתא כשכוונתו לשבח את ה'.

היוצא מכאן, שאם אדם עושה משהו 'בשביל' ה', לא שייך לומר שהוא עובר על איסור נשיאת שם ה' לשווא. אם כך, בוודאי שגם אדם שורף 'שם' משום מצוות עיר הנדחת לא שייך כלל לדבר על כך שהאדם 'אינו ירא את השם' שהרי גופא מה ששורף את המזוזה זה משום יראתו לקיים מצוות ה' לשרוף עיר הנדחת.^{81 82}

79 לענ"ד אין כאן איסור עשה מפורש' אלא ציווי זה של יראת אלוקים הוא רק מגלה לנו על רצונה הכללי של התורה, שהוא שלא נמחק את שמו ואפילו בגרמא, וכפי שהבאנו לעיל מהחזו"א שאין כאן 'לאו גמור'.

80 תוס' ר"ה (לג, א ד"ה הא); תוספות רבנו יונה (ברכות לט, ב בשם רבני צרפת); רא"ש קדושין (א, מט) בשם ר"ת; חינוך (מצווה תל); ר"ן (ר"ה לג, א), שיטה מקובצת (ברכות לו, א), שו"ת הריב"ש (סי' שפד), תרומת הדשן (סי' לז) בשם הגאונים, ועוד. זאת בניגוד לשיטת הרמב"ם (ברכות א, טו; תשובת הרמב"ם הוצ' פריימן סי' פד). גם בדעת הרמב"ם עצמה ישנה מחלוקת אחרונים, אם כי אין לכחד שפשוט דבריו מורה שיש איסור דאורייתא.

81 אכן נראה שגם הרמב"ם יודה ליסוד הנ"ל, שגם לשיטתו לכל היותר זה כאשר אומרים לך מעיקרא לא לברך ברכה מסוימת ואתה מברך, ואילו כאן אנו דנים בשלב הראשוני - האם יש לשרוף או לא, וא"כ כשחל חיוב לשרוף לא שייך לומר שעובר על הלאו הנ"ל.

82 אין לתמוה איך יכול להיות שכוונת האדם מבטלת את הציווי הפורמלי, והרי לעיל אמרנו שציווי פורמלי לעולם בעינו עומד. נראה שיש להבדיל בין ציווי פורמלי על מעשה 'לא תעשון' ששם יש עשייה בסוף, לבין ציווי שמעיקרא הוא על כוונת הלב 'לירא את השם' והמעשים הם אך ורק ביטויי הלב, ולכן כוונת הלב קריטית בעצם הציווי (ומה שהראשונים אמרו שכאשר מברך ובכוונתו לשבח את השם לא עובר על 'לא תשא' לא קשה מעיקרא איך כוונתו משפיעה, שהרי כל האיסור הוא לישא 'לשוא', וכאשר כוונתו לשבח את ה' אין זה 'לשוא').

לעצם קושיית התורת חיים, נראה לענ"ד שיש לתרץ שאף על פי שנאמר שאין כאן 'עשה', מכל מקום לא שייך לומר כאן עשה דוחה לא תעשה.⁸³ נקדים לצורך כך את דברי הריטב"א (שבועות כ, ב):

דאיסורי תורה חיוב גברא ונדריים איסור חפצא ואתי איסור חפצא וחייל על איסור גברא וכדברירנא במסכת נדריים בס"ד.

הריטב"א אומר בצורה חותכת שאיסורי תורה הינם איסורי גברא. אך לכאורה דבריו קשים - ה' התיר לנו פרה ואסר עלינו חזיר, משמע שבפרה אין בעיה ואילו בנבילה יש בעיה, ואם כך מוכח שחזיר וכדומה זה בחפצא. כך הקשה האבני נזר (או"ח סי' לו), ותיריך:

והנראה לי בענין זה. כי איסור גברא נאמר על מעשה אשר פוגם מעלת האדם. כמו שקצים ורמשים כמ"ש ולא תשקצו את נפשותיכם. ואנשי קודש וגו'. ובשר בשדה וגו'. כי לפי מעלת ישראל אין נבלות ושקצים ראויין להם. זה איסור גברא. אבל נהנה מהקדש או זר שאכל תרומה הוא להיפוך שמתקרב אל דבר שהוא למעלה ממדריגתו. כי איך יקרב זר אל תרומה והדיוט אל קדשי שמים. זה איסור חפצא. שפוגם בחפצא.

והסביר ביתר ביאור רבי שמעון שקופ (נדריים סי' א):

שוב התבוננתי לבאר ענין איסור חפצא במונח המושג. שענין כל תשמיש איסור מתחלק לשני אופנים. [א'] כל מאכלות אסורים, שמטרת האיסור עבור האדם שלא יתגאל בדברים המטמטמים את הגוף והנפש, ויש תשמיש איסור שהוא למטרה אחרת כמו בדברים המקודשים שאסרה תורה לזרים ונכרים שלא יתחלל הקדש, שבאופן כזה רחקה תורה את החפץ מן האדם, ובאופן הא' רחקה תורה את האדם מן החפץ. ובזה יבואר לנו שכל איסורים חשובים איסור גברא, שהאדם מרוחק מן החפץ, ובקונמות החפץ אסור ומרוחק מן האדם. ובזה יש לתרץ מה שהקשו הראשונים ז"ל באומר הנאת סוכה עלי, למה לא ידחה עשה של מצות סוכה ל"ת דלא יחל, ואף דאיכא גם עשה היכי דישנו בשאלה דחי גם ל"ת ועשה כמובא לעיל, וע"פ דברינו י"ל דכמו דלא מציינו שיודחה ל"ת דלא תגזול משום מצות עשה, כגון אם אין לו תפילין שיותר לו לגזול כדי לקיים המצווה של תפילין, שהטעם בזה לענ"ד, דהא שהתירה תורה ל"ת משום עשה הוא רק אם מטרת התורה משם אחד הוא של אדם זה, כמצות ציצית וכלאים, אבל בגזלה שאין ספק שהמטרה בזה משני צדדים, שלא יהיה

83 וכך נראה קצת גם מלשונו של רבי אליעזר שלא אומר 'את ה' אלוקיך תירא' אלא מזכיר רק את 'לא תעשון'.

העושה גזלן ושלא יהיה השני נגזל, ומשו"ה לא דחי ל"ת דלא תגזול, שאף שיתוקן ע"י המצווה עבירת הגזלן אבל המטרה שלא יופסד הנגזל לא תתוקן ע"י המצווה. ולכן באוסר בקונם את הסוכה או המצווה לא יתוקן ע"י עשיתו של המצווה קלקול הלול הקדש של החפץ.⁸⁴

פשוט שעיקר עניין 'לא תעשון כן' הוא לא משום 'מעלת האדם' אלא משום 'מעלת חפצי הקודש'. ממילא הם חשובים 'איסורי חפצא' ולא שייך בהם עשה דוחה לא תעשה.⁸⁵

נראה שניתן לראות זאת ממקום נוסף. הגמרא (חולין קמא, א) אומרת ש"גדול השלום" ששמו של ה' נמחה במים במצוות סוטה בשביל להתיר איש לאשתו. הגמרא (שם) רוצה ללמוד ממקרה זה גם למקרה אחר של מצורע שאסור בתשמיש המיטה, ע"ש. אבל לכאורה יש להקשות, שמחיקת השם במים היא עשה (ומחה אל מי המרים), ויבוא ידחה זה וידחה את לא תעשה של מחיקת השם (במדבר ה, כג),⁸⁶ ואם כך אין זה משום שגדול השלום! (ואף אם נאמר שמכך שה' ציווה לעשות את בדיקת הסוטה באופן כזה שיימחה שמו, לומדים שגדול השלום, מכל מקום לא יהיה אפשר להוכיח שגדול השלום עד כדי שעשה ידחה עשה) אלא מוכרח שבאיסור זה שהוא איסור חפצא לא שייך להגיד עשה דוחה לא תעשה, כדאמרן.

יא. סיכום

לסיכום, ראינו שנאסר למחוק את שם ה', נחלקו המפרשים לגבי מחיקת שם ה' בגרמא. שיטת כמה ראשונים (תוספות הרא"ש, תוספות ישנים, ריטב"א) היא שאין כלל איסור במחיקת שם השם בגרמא (בוודאי מהתורה) ואילו שיטת החזו"א ורבי שמואל לנדא היא שיש איסור מהתורה.

84 וראה עוד שערי ישר (ג, כו) ושו"ת חתם סופר (קובץ תשובות סי' ז).

85 זה שעיקר יסודו של משהו הוא משום ה'חפצא', אין זה אומר ש'גרמא' לא פוטר את העושה מהלאו, שהרי בסופו של דבר יש ניתוק בין העושה למעשה. ההגדרה כאיסור 'חפצא' מלמדת על עיקר כוונת רצון ה' בציווי זה, וממילא נגזר מזה רצון התורה, וכן שעשה לא ידחה אותו. בצורה דומה ראינו לעיל בדברי החזו"א, שמדויק מדבריו שאע"פ שאיסור 'לא תעשון' הוא משום כבוד ה', מ"מ גרמא מבטלו (ונשאר רק 'לאו לא גמור' = רצון התורה).

86 אע"פ שאינה נמנית כמצווה בפני עצמה, נראה שהיא חשובה 'מצווה' לעניין עשה דוחה לא תעשה אלא שמסיבות צדדיות לא נמנית, וכפי ש'לקיחת הציפור למצורע' אינה נמנית כמצווה בפני עצמה למרות שהיא חשובה 'עשה' לעניין עשה דוחה לא תעשה (וראה ספר המצוות לרמב"ם שורשים יא-יב).

ראינו שיש חיזוק לשיטות הסוברות שאין איסור בגרמא מכך שגם בשבת אין איסור בגרמא (בוודאי מהתורה) והגרמא (שבת קכ, ב) הביאה דרשה זהה לשניהם.

ומצד שני הן מצד הסברה (שלא מסתבר לומר שאין בעייתיות מהתורה למחוק את שמות השם בגרמא) והן מצד פשט הסוגיה (כיוצא מהקושיות שהובאו על הסוברים שאין איסור בגרמא במחיקת השם) יותר נראה שיש איסור למחוק את שם ה' בגרמא. לכן למסקנה יותר נראה לענ"ד כשיטה זו. כדי לישוב את הקושיה מהדרשה הזוהה בשבת, הסברנו את דברי החזו"א שמחיקת שם ה' בגרמא אינה איסור 'פורמלי' אלא איסור הנובע מרצון התורה שלא תלוי בדרשה, כאשר בניגוד לאיסורים פורמליים שכדי 'לעבור' עליהם צריכים את הכללים הרגילים של עשה דוחה לא תעשה או העוסק במצווה פטור מן המצווה וכו', איסורים הנובעים מ'רצון התורה' משתנים לפני העניין.